

प्रदानमाळा संस्करण ३ को.

तरा गुरुदेव.

प्रथम तमे ज्येष्ठ मास ज्येष्ठ
अने सायली प्राप्ति करे.
म. श्री. रामकृष्ण परमहंस ।

६५४०७

प्रकाशक

श्री रामकृष्ण सेवासमिति.

अमदावाद.

प्रकाशक,	लेखक,
श्रीरामकृष्ण सेवासमिति.	कृपाशंकर बहेखरलाल
ठे. दाणापीठ, नबो बास,	ठे. खाडीया, देशाईनी पा
आगली पोस्ट-अमदावाद.	अमदावाद.

प्रथम आवृत्ति.   प्रत २०००.
संवत् १९७९.

अमदावाद-सलापोसरोड;
श्री डायमंड ज्युबिली प्रिन्टींग प्रेसमा,
परीख देवीदास छवमलाले छाप्सुं.

ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગુજરાતી કાપીરાશિદ વિભાગ]

અનુક્રમાંક ૭૦૪૬૨ વર્ગીક

પુસ્તકનું નામ - જી. રા. ગુરુદેવ

વિષય Δ૨૨૫૭ રાજાજી

भगवान श्री रामकृष्ण परमहंसदेव.

મારા ગુરુદેવ.

‘વાનુ રામકૃષ્ણ પરમહંસના સંબંધમાં સ્વામી વિવેકાનંદિ
આપેલા બાળ્યનું બાળાંતર’).

બાળાંતર કર્તા :

કૃપાશંકર બહેચરલાલ પંડિત.

અમદાવાદ.

પ્રકાશક :

શ્રી રામકૃષ્ણ સેવાસમિતિ તરફથી

ડાહ્યાભાઈ રામચંદ્ર મહેતા.

કે. ભારતજીવન કાર્યાલય

દાહ્યાપીઠ, નવોવાસ-અમદાવાદ.

મૂલ્ય : બેણા-બાંધિત.

નિવેદન.

“ઝોગણીસમી શતાબ્દીના આ મહાન આચાર્ય પોતાના ધર્મ-ઉપદેશ માટે પોતે કાંઈ પણ હક ક હતા. તેઓ કોઈ ધર્મ ઉપર કોઈ પણ પ્રકારનું ચ કરના ન હતા. કારણ કે ભવના સર્વ ધર્મો એક : ધર્મના અંગ પ્રત્યંગ છે, એવી તેમને સંપૂર્ણ પ્રતીતિ આ શબ્દો ભગવાન શ્રી રામકૃષ્ણ પરમહંસના તેમના પ્રાણ સ્વરૂપ સ્વામી શ્રી વિવેકાનંદજીએ ઉ છે. એ મહાપુરૂષની જીવન-જ્યોતિ અત્રે ગુજરાત તે હેતુથી ત્રણ વર્ષથી અત્રે તેમની જયંતી ઉ પ્રબંધ કરવામાં આવ્યો છે; ત્રણ વર્ષ ઉપર તેનું રોપણ થએલું. ગયે વર્ષે એ રોપેલા બીજનો બહાર ઝુટી નીકળ્યો હતો, એટલે કે એ હેતુને બર લાવવા માટે ગયે વર્ષે ‘શ્રીરામકૃષ્ણ સેવા સમિ અત્રે સ્થાપના થઈ હતી; અને આ વર્ષે એ સમિ ધારાધારણ નક્કી કરી વિશાળ ક્ષેત્રમાં એનો વિકાસ એવો આરંભ આદરવામાં આવ્યો છે. આ કામ જ માન્યું છે અને જનસમાજ જરૂર તેને પોતાનું ગણી તેની યથાર્થ સિદ્ધિને માટે પોતાથી બનતું અવશ્ય કર એવી પુરતી આશા રાખવામાં આવે છે.

એ જયંતી ઉજવવાના પુનિત પ્રસંગે પહેલો બીજો વર્ષે ભગવાન શ્રી રામકૃષ્ણ પરમહંસદેવનાં વચનોના મણકા બહેચવાની વ્યવસ્થા કરવામાં આવી અને આ વર્ષે “My Master”-“મારા ગુરુદેવ” ખતો ત્રિજો મણકો બહેચાવાનું પસંદ કરવામાં આવ

स्व. शंकरलाल अचरतलाल महेता

जन्म सं. १९००

अवसान सं. १९७२

मोनार्क प्रिन्टरी, अमदावाद

આ મણકો બહાર પાડવામાં શ્રીયુત ભાષ નટવરલાલ શંકર-
લાલ મહેતાએ પોતાના સદ્ગત પિતા શ્રીયુત શંકરલાલભાષ
અચરતલાલ મહેતાના શ્રેયાર્થે આ પુસ્તકની ૧૦૦૦ પ્રત
છપાવી વિના મૂલ્યે વહેંચવાના કાર્યમાં પૂર્ણ મદદ કરી
છે. નાની વયમાં શ્રીયુત નટવરલાલે ધર્મવૃત્તિ રાખી,
પિતૃભક્તિ અને ભગવદ્ભક્તિ દર્શાવવા સાથે પરાપકાર કર્યો
છે, તે માટે તેમને ધન્યવાદ જ ધટે છે. એ નાની વયમાં
ધર્મનિષ્ઠ ભાઈનું અનુકરણ બીજા શ્રીમંત ગૃહસ્થો કરે એવી
અમારી સર્વ પ્રત્યે પ્રાર્થના છે. શ્રીમંત બંધુઓ થોડી થોડી
રકમ કહાડી ધર્મના ગ્રંથો છપાવી મફત દાન કરશે
અથવા પડતર મૂલ્યે ફેલાવશે તો તેથી પરાપકારજ સધાશે.
બંગાલામાં શ્રીમંતો ધર્મના સારા સારા ગ્રંથો દાન આપી
શ્રેય સાધી રહ્યા છે. ગુજરાતના શ્રીમંતો ધર્મના ગ્રંથોનું
દાન કરી પરાપકારનું ડાળ પ્રાપ્ત કરે, એ ભાવનાપૂર્વક જય
શ્રીરામકૃષ્ણ:

અમદાવાદ.

તા. ૧૧-૩-૨૩.

શ્રીરામકૃષ્ણ જયંતી.

}

પ્રકાશક.

પ્રસ્તાવના.

વિશ્વ વિખ્યાત સ્વામી શ્રી વિવેકાનંદે અમેરિકા-ન્યુયૉર્કમાં વેદાન્ત સોસાયટીના આશ્રય નીચે પોતાના ગુરુ ભગવાન શ્રીરામકૃષ્ણ પરમહંસદેવના સંબંધમાં ‘ My master ’ “માઇ માસ્ટર”-મારા ગુરુદેવ એ વિષયક આપેલું આ ભાષણ છે; મહાન ગુરુની જીવન-કથાનું પશ્ચિમની વૈજ્ઞાનિક પ્રજા સમક્ષ તેમના એક મહાન શિષ્યે કરેલું આ એક પવિત્ર પ્રવચન છે; વિશુદ્ધિ અને ચૈતન્યની મૂર્તિનું પુનિત અને તેજસ્વી આ પ્રવહન છે. અને ગુજરાતી ભાષામાં એને યથાશક્તિએ ઉતારી જન-સમાજમાં પ્રસારવાનો આ નમ્ર પ્રયાસ છે.

જે વખતે ભારત વર્ષમાં નૂતન, ભાવી અને વિશેષ ઉજ્જવળ જીવનને અંગે અનેક ઘટનાઓ થઇ રહી હતી; પ્રાશ્નાત્મ્ય પ્રજાને લઇને એમની જડવાદ મૂલક સંસ્કૃતિના વિચારો ચારે તરફ વાતાવરણમાં ફેલાઇ રહ્યા હતા; હજારો વર્ષોની પોતાની ચૈતન્ય પ્રધાન સંસ્કૃતિ અને પોતાનું લક્ષ્ય લગભગ ભૂલી જવાયું હતું; પોતાના જૂતકાળના આત્મ જીવનની અવગણના થઇ રહી હતી અને પશ્ચિમની પ્રજાના અનાત્મ જીવનનો મહિમા સર્વત્ર વ્યાપી રહ્યો હતો; પ્રકૃતિ દેવીની ભૂલભૂલામણીમાં ધુમાવનાર અને તેના અસંખ્ય માર્ગોમાં ભ્રમાવનાર યુદ્ધિવાદનો વ્યામોહ થઇ રહ્યો હતો; વસ્તુતઃ પોતાની જાતનું જ્ઞાન ભૂલાવનાર ધન આવરણમાં ભારત વર્ષ ઘેરાઇ ગયું હતું; અને આર્યસમાજ, પ્રાચીના સમાજ, બ્રહ્મસમાજ વિગેરે ધર્મ સમાજોએ ખંડન મંડનાત્મક પદ્ધતિએ અને પૃચ્છકતા અને તર્ક પ્રધાન યુદ્ધિવાદથી ધર્મક્ષેત્રમાં ઠાંધકે પડેા ઉઠેલવાની શરૂઆત કરી.

હતી; તે વખતે મહાપુરુષ ભગવાન શ્રીરામકૃષ્ણ પરમહંસનો જન્મ થયો હતો. “ ईश्वरः सर्व भूतानां हृद्देशेऽर्जुन तिष्ठति । आमयन्सर्व भूतानि यत्रारूढानि मायया ” ॥ જાતિ, રાષ્ટ્ર કે વ્યક્તિના હૃદયમાં વાસ કરી કર્માનુસાર પ્રભુજ સર્વનું નિયોજન કરી રહ્યા છે. ઉપર જણાવેલી પરિસ્થિતિ સમયે આ મહા પુરુષનો જન્મ તે ખરેખર પ્રભુનું જ નિયોજન સમજાય છે. એક અપ્રસિદ્ધ ગામડામાં જન્મ, જાતે કેવળ નિરક્ષર, હાલની સંસ્કૃતિનો લવલેશ પણ સ્પર્શ નહિ એવો પુરુષ બ્રહ્માસમાજના પ્રખર વિદ્વાનોની ઉપદેશ પીઠિકા ઉપર બેસી ખંડન કરાયલા અને મનથી ઉતરી ગએલા મૂર્તિ-પૂજાદિક વિષયોનું હૃદયગમ્યપણે અને સચોટપણે પ્રતિપાદન કરી મનનું સમાધાન કરે, એ ઈશ્વરનું નિયોજન નહિ તો બીજું શું ? બુદ્ધિવાદથી ભ્રમિત થએલા પશ્ચિમની વિદ્યાના કેક પારંગત પંડિતો લુગડાં પહેરવાનું પણ જેને બરાબર જ્ઞાન નહિ તો બીજી સાંસારિક અને સામાજિક રીતભાતની ઠઠમઠ તો ક્યાંથીજ હોય એવા પુરુષના ચરણમાં બેસી પોતાનો સર્વ ભ્રમ દૂર કરે, “ भिद्यते हृदयग्रथि निष्ठद्यन्ते सर्व संशयाः ” એવી માનવ જન્મને પરમ ઇષ્ટિ સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરે, એ પ્રભુની ઘટના નહિ તો એને બીજું શું કહેવું ?

આ અવતારી મહા પુરુષનો જન્મ ચૈતન્યનો-આત્માનો સાક્ષાત્કાર કરી સકળ માનવ જાતિને તે સત્ત્વનું પ્રતિપાદન કરી બતાવવાને અર્થે હતો. જડવાદના યુગમાં ચૈતન્ય ધર્મનું પુનઃ એકવાર સંસ્થાપન કરી વિજય ડિઝિમનો દશે દિશામાં ધોષ પ્રકટાવવાને અર્થે એમનો જન્મ હતો. ૧૨ીથી એકવાર જગતના ધર્મોનો સમન્વય કરી બતાવવાને અર્થે, તેમજ મનુષ્ય જાતિમાં વાસ્તવિક સુખ,

શાંતિપ્રદ બાંધવભાવ પ્રસારવાને અર્થે એમનો પ્રાદુર્ભાવ હતો. જન્મથીજ તેઓનું કાર્ય શરૂ થઇ ચુક્યું હતું; ચૈતન્ય સિદ્ધિને અર્થે જન્મથીજ તેમની દીક્ષા હતી. ઉચ્ચ તપ-સાધનાથી ચૈતન્યનો જાતે સાક્ષાત્કાર કરી ભૂતકાળના સહ-આવધિ વર્ષોના ધર્મ ભાગોને, ધર્મ વિચારોને અને સકળ ધર્મ દર્શનોને પોતાના જીવનમાં સંગ્રહી, કેન્દ્રિત કરી એ સર્વના સત્યની પ્રતીતિ કરી જગતને એ સર્વનો યથાર્થપણે આ વિલક્ષણ પુરૂષે આવિર્ભાવ કરી બતાવ્યો હતો. તેઓ સત્યની, ચૈતન્યની, નિશ્ચયની, ત્યાગની, નિરહંતાની સરજ-તાની અને વિશુદ્ધિની ભૂતિ સ્વરૂપ હતા. તેઓમાં કોઇ ધર્મ-વિરોધ નહોતો; પરંતુ સર્વ ધર્મનું તેમની અંદર સંમેલન હતું. તેમનો કોઇ વિશેષ ધર્મ સંપ્રદાય નહોતો; પરંતુ તેઓ સર્વ ધર્મોના પરિપાલક અને પ્રતિપાલક હતા. “एकं सत् विप्रः बहुधा बहन्ति”-“સત્ એક છે વિદ્વાનો તેને બહુ પ્રકારે વર્ણવે છે” આ ઋગ્વેદના વખતના પુરાણ સત્યને, અને “एकं सन्तं यं बहुधाहुर्मतिमेदात्” “સત્ જે એકજ છે તેનું બુદ્ધિની ભિન્નતાને લઇને પંડિતો બહુ રીતે કથન કરે છે.” આ શબ્દોમાં પુનઃ સ્થાપિત થએલા એના એજ શંકર ભગવાનના સત્યને, “એક અનાદિ, અનંત, સનાતન ધર્મ ભૂતકાળમાં સદા સર્વદા વિદ્યમાન હતો અને ભવિષ્ય કાળમાં પણ તે સદા સર્વદા વિદ્યમાન રહેવાનો અને તેનો તેજ એક સનાતન ધર્મ ભિન્ન ભિન્ન દેશોની અંદર ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારે આવિર્ભાવ પામે છે.” આવા સ્વરૂપમાં વર્તમાન જડવાદના યુગમાં ભગવાન શ્રીરામકૃષ્ણ પરમહંસે ધર્મ તરફ અભાવ કરી રહેલા અને પોત પોતાના મત મતાંતર અને ધર્મ સંપ્રદાયોને અર્થે કલહ કરી રહેલા સમગ્ર માનવ પરિવારને સિદ્ધ

કરી બતાવ્યું હતું. આવું છતાં તેઓએ કદાંપિ શુરતું પદ સ્વીકાર્યું નથી; માત્ર તેઓ જ્ઞાન-ઓધના પ્રવહન અર્થે એક સખળ વાહક સાધનભૂત હતા.

વર્તમાન યુગમાં ભૌતિક સર્વ વસ્તુઓ સુલભ્ય અને શક્ય છતાં એકજ વસ્તુ કેવળ અશક્ય અને માત્ર કલ્પના-મૂલક મનાઈ હતી; અને એ વસ્તુ તે આત્મા અને પરમાત્મારૂપ ચૈતન્ય વસ્તુ હતી; મહાન્ વૈજ્ઞાનિકોએ પણ ચૈતન્ય વસ્તુ અજ્ઞાત અને અજ્ઞેય (" Unknown and unknowable ") માની હતી. તેજ ચૈતન્ય વસ્તુને આ યુગ પુરૂષે પોતાના જીવન્ત દૃષ્ટાંતથી સાબીત કરી બતાવ્યું હતું કે આ ચૈતન્ય વસ્તુ સદા સુલભ્ય અને શક્ય છે; તે કોઈ રીતે કલ્પના મૂલક નહિ; પણ તે યથાર્થ વ્યવહાર છે; તેમજ તે અજ્ઞાત અને અજ્ઞેય નહિ પણ તે નિઃસંકપણે જ્ઞાત અને જ્ઞેય છે; એટલું નહિ પણ તે જ્ઞાત અને જ્ઞેયથી પણ અધિક "(More than known and knowable) " છે. આવી રીતે જન કલ્યાણને અર્થે અવતરેલા આ મહાપુરૂષે ઋષિમુનિયોના સિદ્ધ સત્યને પુનઃ એકવાર બુદ્ધિવાદમાં અટવાયલા જગતને પ્રતિપાદન કરી બતાવ્યું હતું.

અજ્ઞાન તમસ વ્યાપી રહેલા ભારતવર્ષમાં આ મહાત્માએ ચૈતન્ય શક્તિનું અવતરણ કર્યું છે. સર્વને એમનો આદેશ છે કે " આત્મવાન્ બનો. " કંગાલ, રાંક, દીન, દુર્બળ, જડ, નિસ્તેજ. બયબીર, પરતંત્ર અને ગુલામીમાં જકડાયેલા ભારતને આ આદેશ પરમ ઔપધિ રૂપ અને સ્વારાજ્ય સિદ્ધિને અર્થે પરમ સાધનરૂપ છે. ભારતવર્ષનું દુઃખ વિમોચન આત્મવાન્ બનવાથીજ છે. એને માટે " નામ્યઃ પંથા વિચતેડયનાય " । આ શિવાય અન્ય હંપાય નથી. આ મહાપુરૂષે ચૈતન્ય શક્તિનું બહેણુ પુનઃ

આપણી ધર્મની પુરાણી ભૂમિમાં ચાલુ કર્યું છે. ભારત પ્રજાને તેમ જ જમતની અન્ય પ્રજાઓને તેની જાણ કરવાનું પુનિત કાર્ય તેમના વીર્યવાન સમર્થ શિષ્યોએ માથે લીધું છે. તે કાર્યમાં ચત્કિચિત્ પણ મદદભૂત થવું એ પરમ ધર્મ છે, અને તેને અર્થેજ આ નમ્ર પ્રયાસ છે.

આ મહાપુરૂષની અદ્ભુત કથાના સંબંધમાં અમારા કોઈ વિશેષ સજ્જની જરૂર નથી; પરંતુ તેમની કાંઈક ચથાર્થ ઝાંખી કરવાને અર્થે એમના મહાન પ્રતાપી શિષ્ય સ્વામી વિવેકાનંદજીના વ્યાખ્યાનનું ગુજરાતી ભાંગી દુટ્ટી વાણીમાં કરેલું ભાષાંતર વાંચવા વિનંતી છે. અને અંતમાં અભિલાષા સખવામાં આવે છે કે એ સ્ક્રુરેલું 'ચૈતન્યશક્તિનું' બહેણ ભારતવર્ષના સમસ્ત જીવનમાં પ્રસરે અને કંગાલ, રાંક, દીન, દુર્બળ, જડ, નિસ્તેજ, ભયભીર, પરતંત્ર અને ગુલામીમાં જકડાયેલું ભારત કુંક સમયમાં મર્દ, સખળ, તેજસ્વી, ઓજસ્વી, આત્મવાન, વીર્યવાન, નિર્ભય અને સર્વ બંધનોને છિન્ન સિન્ન કરી સ્વતંત્ર અને સ્વારાજ્યવાન બને તેમજ અન્ય પ્રજાઓ પ્રતિ નિરૂપદ્રવી, ક્ષમાશીલ અને ચૈતન્ય-જ્ઞાન પ્રદાન કરવાને સામર્થ્યવાન બને.

વિક્રમ સંવત ૧૯૭૮
શાશ્વત વદ ૧,
દોહોત્સવ.

} કૃપાશંકર બહેચરલાલ પંડિત.

મારા ગુરુદેવ.

“જ્યારે જ્યારે ધર્મની ઝલાનિ થાય છે અને અધર્મની સત્તા પ્રવર્તે છે, ત્યારે ત્યારે મનુષ્ય જાતિને સહાય કરવા માટે હું અવતાર ધારણ કરું છું.” શ્રીમદ્ ભગવદ્-ગીતામાં શ્રીકૃષ્ણ પરમાત્મા આ શબ્દો ઉચ્ચારે છે. જ્યારે જ્યારે વિશ્વમાં વૃદ્ધિ થઇ જવાના કારણે અથવા તો કોઇ ખાસ પરિસ્થિતિને લઇને આપણા જગતને કોઇ નવી વ્યવસ્થાની જરૂર પડે છે, ત્યારે ત્યારે કોઇ શક્તિનો આવિર્ભાવ થાય છે; અને આધ્યાત્મિક અને ભૌતિક એ બે ક્ષેત્રોની અંદર મનુષ્યનું જીવન પ્રવૃત્તી રહેલું હોવાને લઇને એ બે ક્ષેત્રોમાં નવી વ્યવસ્થાનાં મોઝાં સ્ફુરાયમાન થાય છે. એક તરફ વર્તમાન સમયમાં યુરોપ ભૌતિક ક્ષેત્રમાં વ્યવસ્થાની બાબતમાં મુખ્યપણે આધારભૂત થયું છે; અને બીજી બાજુ તરફ પ્રાચીનકાળમાં એશિયા આધ્યાત્મિક ક્ષેત્રમાં વ્યવસ્થાની બાબતમાં મુખ્યપણે આધાર ભૂત થયું છે કે જેની સાક્ષી સમગ્ર જગતનો ઇતિહાસ પુરે છે. આજે સાંપ્રતકાળમાં આધ્યાત્મિક ક્ષેત્રમાં મનુષ્ય જાતિને પુનઃ વ્યવસ્થાની પાછી જરૂર જણાઇ રહી છે; હાલમાં, જ્યારે ભૌતિક જડવાદના વિચારો પોતાની શક્તિ અને મહિમામાં પરમ પરાકાષ્ઠાએ પહોંચ્યા છે; ભૌતિક જીવનનું અવલંબન કરીને મનુષ્ય જાતિ લગભગ પોતાના દૈવી સ્વભાવને ભૂલી જવા આવી છે અને તે કેવળ દ્રવ્ય પ્રાપ્ત કરવાના યંત્રની અધમ સ્થિતિએ ધણે અંશે પહોંચી ગઇ છે; ત્યારે આવી પરિસ્થિતિમાં કોઇ નવી વ્યવસ્થાની જરૂર છે અને તે વ્યવસ્થા માટે શક્તિનું આગમન થઈ

રહ્યું છે અને ભૌતિક વાદના—જડવાદના ધન વાદનો વિખેરી નાખવા માટે બીજા ગર્જના પણ થઇ ચુકી છે. એ શક્તિ પોતાની ક્રિયા કરવા લાગી છે, અને તે થોડા સમયમાં મનુષ્ય જાતિને તેના પોતાના સત્ય સ્વરૂપની પુનઃ એકવાર સ્મૃતિ કરાવશે અને તે શક્તિનું જન્મ સ્થાન પણ પુનઃ એશિયાજ બનશે. આ આપણું વિશ્વ કાર્ય-વિભાગની (કામની વહેંચણીની) યોજના ઉપર ચાલી રહ્યું છે. આથી એકજ મનુષ્ય દરેકે દરેક વસ્તુ મેળવી શકશે એવું કહેવું કેવળ મૂર્ખતા ભરેલું છે. આવું છતાં આપણી સમજ બાળક બુદ્ધિના જેવીજ છે. બાળક પોતાની બાળક બુદ્ધિથી આ વિશ્વમાં પ્રાપ્ત કરવા લાયક વસ્તુ તે માત્ર પોતાની રમવાની ઢીંગલીજ છે એમ માને છે; આવી જ રીતે જે પ્રજા ભૌતિક સંપત્તિ અને શક્તિમાં મહત્ત્વ પદ ભોગવે છે તે પ્રજા આ વિશ્વમાં પ્રાપ્ત કરવા લાયક જે છે તે ભૌતિક સંપત્તિ અને ભૌતિક સત્તાજ છે એમ સમજે છે; અને પ્રગતિ તે તેજ છે, અને સંસ્કૃતિ પણ તે તેજ છે એમ તે માને છે. અને જે અન્ય પ્રજાઓ તે પ્રાપ્ત કરવાને માટે દરકાર રાખતી નથી અને જેઓની પાસે તે ભૌતિક સંપત્તિ અને સત્તા નથી તે પ્રજાઓ આ જગતમાં રહેવાને માટે યોગ્ય નથી તેમજ તેઓનું જીવવું પણ કેવળ નિરર્થક છે એવું તેઓ પ્રતિપાદન કરે છે. બીજી તરફ કોઈ પ્રજાની એવી પણ માન્યતા હોય કે કેવળ ભૌતિક ઉન્નતિ અને ભૌતિક સંસ્કૃતિ તદ્દન નકામી છે. પૂર્વ દિશા-માંથી પહેલાં એકવાર ધ્વનિ ઉઠ્યો હતો અને તેણે સમસ્ત જગતને જાણાવી દીધું હતું કે જો મનુષ્ય પાસે વિશ્વની સમસ્ત સંપત્તિ હોય અને જો તેની પાસે આધ્યાત્મિક જ્ઞાન ન હોય તો તે સંપત્તિ શા કામની? આ પૂર્વાત્મ પ્રજાની ભાવના છે; અને બીજી ભાવના તે પાશ્ચાત્ય પ્રજાની છે.

આ બન્ને ભાવનાઓની અંદર ગૌરવ અને મહત્તા રહેલી છે. અને વર્તમાન સમયમાં નવીન વ્યવસ્થા કરવાને માટે આ વિભાવ પામેલી શક્તિ આ બન્ને ભાવનાઓનું સમન્વય અને તેનું મિશ્રિકરણ કરશે. જેવી રીતે પાશ્ચાત્ય પ્રજાને અનાત્મ વસ્તુ સત્ય ભાસે છે તેવીજ રીતે પૂર્વાત્ય પ્રજાને આત્મ વસ્તુ સત્ય ભાસે છે, પોતાના જીવનની પરમ પ્રાપ્ત્ય અને ઇચ્છિત વસ્તુ તે આત્મ પ્રાપ્તિ છે અને તેજ જીવનને સત્ય બનાવનાર પરમ સાધન છે એમ પૂર્વાત્ય પ્રજા માને છે. આ પ્રજાને પશ્ચિમની પ્રજા કેવળ સ્વમ-સૃષ્ટિમાં રમનાર પ્રજા કહે છે; અને પશ્ચિમની પ્રજાને પૂર્વની પ્રજા કેવળ સ્વમ સૃષ્ટિમાં રમનાર, આ જગતના ક્ષણ બે ક્ષણ ટકનાર રમકડાંઓની સાથે રમનાર પ્રજા કહે છે; અને તેને હાસ્યની સાથે વિચાર આવે છે કે આવાં આગળ વધેલાં સ્ત્રી પુરુષો જે મિથ્યા જડ પદાર્થોને આખરે મોડા વહેલા છોડીને ચાલ્યા જવાનું છે તેનો આટલો બધો સંગ્રહ શા માટે કરતા હશે ? એ બન્ને પ્રજા પોતે એક બીજાને સ્વમસૃષ્ટિમાં રમનાર સમજે છે. મનુષ્ય જાતિની પ્રગતિને માટે પશ્ચિમની ભાવના જેટલી આવશ્યક છે તેટલીજ પૂર્વની ભાવના પણ આવશ્યક છે. બલકે હું તો આને તેના કરતાં પણ વધારે આવશ્યક માનું છું. યંત્રાધી મનુષ્ય જાતિ કદિ સુખી થઈ નથી અને કદિ સુખી થનાર પણ નથી. જેઓ આપણને આ પ્રભાણે મનાવવાનો પ્રયાસ કરે છે તેઓ યાંત્રિક સ્થિતિમાં સુખ રહેલું છે એમ પ્રતિ-પાદન કરવાના, પરંતુ તે સુખ તો આપણા પોતાના મન-માંજ રહેલું છે. જે માણસ પોતાના મનનો માલિક થાય છે તેજ માણસ માત્ર સુખી થઈ શકે છે. બીજો નહિ. પરંતુ યાંત્રિક શક્તિ તે શી વસ્તુ છે ? જે માણસ

તારથી વિદ્યુતનો પ્રવાહ મોકલાવી શકે છે તે માણસ શ્રદ્ધા માટે એક મહાન અને ધણો બુદ્ધિ વિશારદ પુરુષ ગણાવેા જોઇએ ? શું પ્રકૃતિ દેવીની પ્રત્યેક પળે થતી ક્રિયાઓ તેના કરતાંએ લક્ષ્યાવધિ અંશે વધારે અદ્ભુત નથી ? જો આકું છે તો શા માટેએ પ્રકૃતિ દેવીના ચરણમાં પડી તેનું આપણે પૂજન ન કરીએ ? કદિ આ સમસ્ત જગતમાં તમારી સત્તાની આણ પ્રવર્તે અને કદિ આ વિશ્વમાં અણુંએ અણું પણ તમારી ઇચ્છાનુસાર ક્રિયા કરે તો તેથી શું થયું ? પરંતુ જ્યાં સુધી તમે તમારી જાતને વશ કરી નથી અને તમારા પોતાની અંદર રહેલા સુખની શક્તિ પ્રાપ્ત કરી નથી ત્યાં સુધી એનાથી તમને કોઇ રીતે સુખ મળનાર નથી. પ્રકૃતિ ઉપર જય મેળવવાને અર્થેજ મનુષ્યનો જન્મ છે, એ સત્ય છે; પરંતુ પાશ્ચાત્ય પ્રજા માત્ર સ્થૂલ અને બાહ્ય પ્રકૃતિનેજ પ્રકૃતિ કહે છે. એ ખરું છે કે અનેક પર્વતો, સમુદ્રો, નદીઓ, તેની અનંત શક્તિઓ અને વિવિધતાને લઇને બાહ્ય પ્રકૃતિ અતિ ભવ્ય અને અદ્ભુત ભાસે છે, પરંતુ આંતર પ્રકૃતિ તેના કરતાંએ વધારે ભવ્ય અને વધારે અદ્ભુત છે; તે સૂર્ય અને તારાઓ કરતાં એ અધિક ઉચ્ચ છે; આપણી પૃથ્વી કરતાંએ તે અધિક ગૌરવશાલી છે; આ સ્થૂલ જગત્ કરતાંએ તે વધારે શ્રેષ્ઠ છે અને તે આપણા ક્ષુદ્ર અને અદ્ય જીવનથી પાર લઇ જઈ આપણને એક અભ્યાસનું નૂતન ક્ષેત્ર ખતાવે છે. જેવી રીતે પાશ્ચાત્યો ભૌતિક ક્ષેત્રમાં શ્રેષ્ઠતા ભોગવે છે તેવીજ રીતે પૂર્વાત્યો આ ક્ષેત્રમાં શ્રેષ્ઠતા ભોગવે છે. તેટલા માટે એવાસ્તવિકજ છે કે જ્યારે જ્યારે વિશ્વને આધ્યાત્મિક વ્યવસ્થાની જરૂર પડે છે ત્યારે ત્યારે તે પૂર્વ દિશામાંથીજ થવી જોઇએ. વળી એ પણ વાસ્તવિકજ છે કે પૂર્વના ભોકાને યંત્ર વિધાનું

શિક્ષણ લેવાની ઇચ્છા હોય તો તેમણે પશ્ચિમની પ્રજાના ચરણમાં બેસી તેમની પાસેથી તેનું શિક્ષણ લેવું જોઈએ; તેવીજ રીતે પાશ્ચાત્યોને જો ચૈતન્ય, આત્મા, ધર્મસ્થાને આ વિશ્વના ગૂઢ રહસ્યના સંબંધમાં જ્ઞાન મેળવવું હોય તો તેમણે પૂર્વની પ્રજાના પાદમાં બેસીને જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવું જોઈએ.

હું તમને એવા એક મહાપુરૂષના જીવનકથા કહેવા માગુ છું કે જેમણે ભારત વર્ષમાં નૂતન વ્યવસ્થાને અર્થે આવી શક્તિનું સંચાલન કર્યું છે. પરંતુ એ મહા પુરૂષની જીવન કથા કહેવાની શરૂઆત કરતાં પહેલાં ભારતવર્ષનું રહસ્ય અને ભારત વર્ષનું સ્વરૂપ તમને સમજાવવા હું કોશીશ કરીશ. જેઓનાં નેત્રો ભૌતિક પદાર્થોનાં ઐશ્વર્યોથી અંજાઈ ગયાં છે, જેઓએ ખાનપાન અને વિષય ભોગ-માંજ પોતાનું સમસ્ત જીવન સમર્પ્યું છે, જેઓને જરૂર અને જમિન જીવનનું પરમ પ્રાપ્ત્ય છે, જેઓને ધન એજ પરમેશ્વર છે, જેઓનું લક્ષ્ય તે આ લોકમાં સુખ ચેન અને આરામની જાંદગાની છે, અને મરણ એજ જેમના જીવનનો અંત છે, જેઓનાં મન આનાથી આગળ ગતિ કરી શકતાં નથી, અને જેઓ જે વિષયના પદાર્થોમાં પોતાનું જીવન ગાળે છે તેના કરતાં ભાગ્યેજ કોઈ ઉચ્ચ વસ્તુના સંબંધમાં વિચાર કરે છે, તેવા જનોને હિંદુસ્તાનમાં જાય તો તેમને ત્યાં શું જણાશે? ગરિબાઈ, મલિનતા, બહેમો, અજ્ઞાન-અંધકાર અને જ્યાં ત્યાં તિરસ્કાર છુટે એવો પ્રકાર તેમને જણાશે. આવું જણાવાનું કારણ શું? આવું કારણ એ છે કે તેઓ પોતાકની ઠડમઠ, કેળવણી અને સામાજિક સંબંધતાનેજ સુધારણા માને છે. જ્યારે પશ્ચિમની પ્રજાઓએ પોતાની ભૌતિક સ્થિતિની સુધારણા કરવાને માટે હરેક પ્રયત્નો કર્યા છે, ત્યારે ભારત વર્ષે તેના

કરતાં જુદીજ જાતનો માર્ગ લીધો છે. આ વિશ્વમાં એવી એકજ જાતિનું અસ્તિત્વ છે કે જે જાતિએ મનુષ્યના સમગ્ર ઇતિહાસમાં, ખીજા કોઇને જીતવાને માટે પોતાના રાષ્ટ્રની સીમા એલંધીને પર રાષ્ટ્રમાં પગ સરખો કદિ મૂક્યો નથી, જેણે ખીજાની વસ્તુ મેળવવાની કદિ લાલસા કરી નથી—અને આ જાતિ તે ભારતવર્ષની આર્યજાતિ છે. આ જાતિનો દોષ માત્ર એટલોજ કે તેમની ભૂમિ ઘણી ફળદ્રુપ અને રસાળ હતી અને પોતે ઘણી કાર્ય-કુશળ અને બુદ્ધિશાળી પ્રજા હતી. આવું હોવાને લીધે તે જાતિએ પોતાની જાતે અતિ પરિશ્રમ કરીને પોતાના દેશને અદ્ભુત ધન ભંડારથી સમૃદ્ધિવાન બનાવ્યો હતો અને ખીજા પ્રજાઓને આક્રમણ કરીને પોતાને લૂટી જવાને લલચાવી હતી. તે આર્ય પ્રજા પોતાની માલ મિલકતને લૂટી જવામાં આવે અને જંગલીના નામથી પોતાને બોલાવવામાં આવે તેમાં જરીએ દુઃખ માનતી નથી, પણ ઉલટી તેમાં તે અંતોષ માને છે. અને આવા અપહારના બદલામાં તે પ્રજા આ જગતને પરત્વે સર્વથી જ્ઞાન અર્પવાની અને વિશેષમાં મનુષ્યની પ્રકૃતિના ગૂઢ રહસ્યોને જનસમાજના હિતને અર્થે ખુલ્લાં કરવાની અને મનુષ્યનાં સત્ય સ્વરૂપને આવરણથી ઢાંકી દેનાર અજ્ઞાનના પડોને ભેદી નાખવાની તે શુભેચ્છા રાખે છે. કારણ કે તેઓ આ જગતની સ્વમવત્ સ્થિતિને બરાબર સમજે છે અને જાણે છે કે આ જડ, ભૌતિક જીવનની પાછળ મનુષ્યનું સત્ય અને દૈવી સ્વરૂપ રહેલું છે કે જેને કોઇ પણ પાપ મલિન કરી શકતું નથી, જેને કોઇ પણ અપરાધ દૂષિત કરી શકતો નથી, જેને કોઇપણ કામ વાસના નાશ કરી શકતી નથી, જેને અગ્નિ બાળી શકતો નથી, પાણી સડવી શકતું નથી, વાયુ સુકવી શકતો નથી અને મૃત્યુ હણી શકતું

નથી; અને જેવી રીતે પાશ્ચાત્યોને ઇન્દ્રિયજન્ય સુખના
 પદાર્થો સત્ય લાગે છે, તેવીજ રીતે મનુષ્યનું એ સત્ય
 સ્વરૂપ તે પ્રજ્ઞને સત્ય લાગે છે. જેવી રીતે તમે પાશ્ચાત્ય
 બોકો જય ધ્વનિ ગજવતા તોપના સુખના સામે ફેદી
 પડવાનું શૌર્ય બતાવો છો, અને જેવી રીતે તમે સ્વદેશ-
 ભિમાનના નામે તમારા રાષ્ટ્રના કલ્યાણને અર્થે પ્રાણપ્રાણ
 કરવાની બહાદૂરી બતાવો છો, તેવીજ રીતે પૂર્વાત્ય આર્ય
 પ્રજા ઈશ્વરના નામે સર્વસ્વની કુરબાની કરવા શૌર્ય અને
 બહાદૂરી બતાવે છે. આર્યાવર્તમાં એવી પૃથા છે કે કોઈ
 પણ માણસને આ આપણું જગત જ્યારે પ્રપંચવાળું,
 મિથ્યા, કલ્પનામૂલક અને સ્વપ્નવત્ લાગે છે. ત્યારે તે
 માણસ તરતજ આ જગતના વૈભવના પદાર્થોના ત્યાગ
 કરી પોતાની માન્યતા સત્ય છે એમ તે જગતને સિદ્ધ
 કરી બતાવે છે. ત્યાં ભારતવર્ષમાં જ્યારે કોઈ મનુષ્યને
 પોતાના અવિનાશી સ્વરૂપનું જ્ઞાન થાય છે ત્યારે તે મનુષ્ય
 પોતાની સર્વ પ્રવૃત્તિના ત્યાગ કરી કોઈ નદી તટે નિવૃત્તિમાં
 પોતાનું જીવન ગાળે છે; અને જેવી રીતે તમે એકાદ
 નાના સરખા તણખલાને ફેંકી દઈ શકો તેવીજ રીતે તે
 મનુષ્યો કંઈપણ વિશાતમાં ગણ્યા વગર પોતાના દેહને
 ત્યાગ કરી દે છે. તેઓ સહોદર અથવા એક પ્રિય મિત્ર
 તરીકે મૃત્યુને વધાવી લેવા સદા તૈયાર હોય છે અને
 એમાંજ તેઓનું શૌર્ય રહેલું છે; કારણ કે તેઓને દ્રઢ
 પ્રતીતિ થયેલી હોય છે કે તેઓના આત્મા અજર અને
 અમર છે અને કોઈ કાળે તેનું મૃત્યુ નથી. આવી માન્ય-
 તામાંજ તેઓનું સામર્થ્ય રહેલું છે કે જે સામર્થ્યને લાઇને
 એ આર્ય પ્રજા પરદેશીઓના અનેક હુમલાઓ, અનેક
 જીલમો અને અનેક વિધ પ્રજા-પીડનની કંઈક સહીઓ
 દરમ્યાન જેવીને તેવીજ (પારમાર્થિક દ્રષ્ટિએ) અજીત રહી

શકી છે. એ આર્ય પ્રજા આજે અસ્તિત્વમાં છે, અને એ પ્રજામાં દારૂ આપત્તિમાં પણ મહા પ્રભાવશાલી આત્મજ્ઞાની મહાત્માઓ ઉત્પન્ન થયા વગર રહ્યા નથી. જેવી રીતે પશ્ચિમની પ્રજામાં રાજનીતિ શાસ્ત્રમાં અને ભૌતિક વિજ્ઞાન શાસ્ત્રમાં પારંગત મહાપુરુષો જન્મે છે. તેવીજ રીતે એશિયાની પ્રજામાં આધ્યાત્મિક શાસ્ત્રના જ્ઞાની મહાત્માઓ જન્મે છે. ચાલુ સદીની શરૂઆતમાં જ્યારે પશ્ચિમની સંસ્કૃતિના પ્રભાવની અસર ભારતવર્ષમાં ચારે તરફ પ્રસરવા માંડી હતી, જ્યારે પશ્ચિમના વિજ્ઞતાઓ હાથમાં તલવાર લઈ, તમે તદ્દન જંગલી પ્રજા છો, તમારી જાતિ મિથ્યા સ્વપ્નસૃષ્ટિમાં ધ્રુમનારી છે, તમારો ધર્મ કેવળ પુરાણોની મિથ્યા કલ્પનાઓથી ભરપૂર છે, અને આત્મા અને પરમાત્મા અને આવા કેટલાક વિષયો કે જેના સંબંધમાં તમારા પૂર્વજોએ અતિ પરિશ્રમપૂર્વક વિચારો કર્યા છે તેમાં શબ્દ જાળ શિવાય અન્ય કશુંજ નથી, તેમાં કોઈ જાતનું તાત્પર્ય નથી, એના માટે ગાળેલા સહસ્રાવધિ વર્ષો, એ સિદ્ધ કરવા માટેનાં અનંત ત્યાગના સહસ્રાવધિ વર્ષો કંઈ પણ અર્થ સિદ્ધ કર્યા વગર કેવળ નકારાંજ ગયા છે, એવું ઋષિમુનિઓનાં સંતાનેને સાબિત કરી બતાવવાને ભારતવર્ષમાં આવતા હતા; ત્યારે ત્યાંના વિશ્વવિદ્યાલયોના નવયુવકોનાં મંડળો અને સમાજોમાં એક પ્રશ્ન અતિ જોસળાંધ ચર્ચાઈ રહ્યો હતો કે શું અત્યાર સુધીનું આપણી સમગ્ર પ્રજાનું અસ્તિત્વ કેવળ નિષ્ફળજનીવડયું છે? અને જો આપણી પ્રજાનું જીવન-અંધારણુ નવેસરથી પશ્ચિમની પ્રજાના ધોરણેજ રચાવું જોઈએ તો આપણા પ્રાચીન ગ્રંથોને શાડી દુકડે દુકડા કરી નાખવા જોઈએ, આપણા તત્ત્વજ્ઞાનના પુસ્તકોને બાળી ખાખ કરી

નાખવા જોઈએ, આપણા ઉપદેશકોને દેશપાર કરવા જોઈએ અને આપણા દેવ મંદિરોને તોડી જમીનદોસ્ત કરવા જોઈએ.

તલવાર અને તોપથી પોતાનો ધર્મ પ્રતિપાદન કરી બતાવનાર પશ્ચિમના વિજેતાઓએ શું એવું નથી કહ્યું કે ભારતવર્ષનાં સર્વ પ્રાચીન જીવન માર્ગો કેવળ વહેમો અને મૂર્તિપૂજના વિચારોથી ભરપૂર છે ? પશ્ચિમની સંસ્કૃતિના ધોરણે સ્થપાયેલી નિશાળોમાં કેળવણી પામેલા સંતાનોના હૃદયમાં પોતાની બાલ્યાવસ્થામાંથીજ આવા વિચારોના સંસ્કારો પડતા હતા અને આથી તેમને પોતાના ધર્મશાસ્ત્રો અને પોતાની જાતિના સંબંધના અનેક જાતની શંકાઓ થતી, એમાં કાંઈજ આશ્ચર્ય જોવું નથી. પરંતુ આવી પરિસ્થિતિમાં જોટા વિચારો અને વહેમોના ત્યાગ કરી સત્યની યથાર્થ શોધ ન કરતાં “ પશ્ચિમની પ્રજા આ વિષયમાં શું કહે છે ” ? આ શબ્દોનોજ સત્યની પરીક્ષાને માટે ઉપયોગ થતો. ધર્મ ગુરુઓને કહાડી મૂકવા જોઈએ, વેદવેદાંતના ગ્રંથોને બાળી નાખવા જોઈએ, કારણકે પશ્ચિમની પ્રજાનો આવો મત છે, આવાં વચનો કેળવાયલા વર્ગમાંથી નીકળવા લાગ્યા. આને લઈને ત્યાંની આર્ય પ્રજાની લાગણી દુખાવા લાગી અને તેમાંથી ચારે તરફ અશાંતિનો ક્ષોભ વ્યાપ્યો અને કહેવાતી સુધારાની હિલચાલના આન્દોલનો ઉત્પન્ન થવા લાગ્યાં.

જો તમે ખરા સુધારક થવા માગતા હો તો તેને માટે પ્રથમ ત્રણ બાબતો તમારે ધ્યાનમાં રાખવી આવશ્યક છે. તેમાં પ્રથમ બાબત લાગણીની છે; તમારા બંધુઓ માટે શું તમને ખરેખર લાગણી થાય છે ? આપણા જગતમાં ઘણુંજ દુઃખ, ઘણુંજ અજ્ઞાન અને વહેમોના અને અસત્ય વિચારોનાં પડેપડ બાઝી ગયાં છે, શું તેના સંબંધમાં તમને ખરેખર લાગી આવે છે ? સકળ માનવજાતિ એ બધા

તમારા બાંધવો છે એવી ભાવનાની તમને અંતઃકરણ પૂર્વક લાગણી થાય છે ? આવો વિચાર કદી તમારા સમગ્ર જીવનમાં આવે છે ખરો ? શું આ વિચાર તમારા લોહીમાં વહે છે ? શું તમારી શિરાઓમાં આવી ભાવનાની ઝણઝણાટી કદી થઈ આવે છે ખરી ? તમારા શરીરની રજેરગમાં અને પ્રત્યેક જ્ઞાન તંતુમાં શું આવા વિચારોનું પ્રવહન થઈ રહ્યું છે ખરું ? શું સહાનુભૂતિની આવી ભાવનાથી તમારું હૃદય તરખોળે છે ? જો એમ હોય તો માત્ર આ પ્રથમજ પગથીયું છે. ત્યાર પછી આને માટે જો તમે કોઈ ઉપાય શોધી કાઢ્યો હોય તો તેના સંબંધમાં તમારે વિચાર કરવો જોઈએ. પ્રાચીન કાળના વિચારો કદાપિ વહેમોથી ભરપૂર પણ હોય તથાપિ એવા વિચાર સમૃદ્ધની અંદર અને અહાર સર્વ બાબતોમાં સુવર્ણની અને સત્યની લગડીઓ રહેલી છે. કોઈ પણ જાતની મલિનતાનો સ્પર્શ લાગ્યા વગર તે સુવર્ણને સદા વિશુદ્ધ રાખવાનો તમે કોઈ ઉપાય શોધી કાઢ્યો છે ખરો ? જો એવો ઉપાય તમે શોધી કાઢ્યો હોય તો તે માત્ર બીજું પગથીયું છે; અને ત્યાર પછી માત્ર એક છેલ્લી બાબત આવશ્યક રહી, અને તે તમારા આંતર હેતુના સંબંધમાં છે. સુધારાની ચળવળ કરવામાં તમારો હેતુ શો છે ? તમારી ખાત્રી છે કે તમે કોઈ પણ જાતની દ્રવ્યની લાલસાથી, અથવા કોઈ પણ જાતની નામ કીર્તિથી, અથવા કોઈ પણ જાતની સત્તા પ્રક્ષોભનથી જરી પણ ડગવાના નથી ? એવો તમારો અરેખર દ્રઢ નિશ્ચય છે ખરો કે એક વખત આખી દુનિયા વિરોધમાં સામે આવી જાય અને તમને કચરી નાખવા તૈયાર થાય તો તેવા વખતમાં પણ તમે તમારી ભાવનાઓને બરાબર વળગી રહેશો અને તમારું કામ આગળ ચલાવ્યાજ કરશો ? તમને ખાત્રી છે કે તમારી શી ધૃત્તિ છે તે તમે

જાણું છે અને તમારા જીવનના જોખમે પણ તમે તમારું કર્તવ્ય બજાવ્યા જ કરશો ? તમારો એવો નિશ્ચય છે ખરો કે તમારા સમય જીવન પર્યંત, તમારા હૃદયના છેલ્લામાં છેલ્લા ધબકારા સુધી તમે તમારો યત્ન કર્યાજ કરશો. જો આવો તમારો નિશ્ચય હોય તો તમે એક સત્ય સુધારક, સત્ય ઉપદેશક, એક યોગ્ય ગુરુ અને મનુષ્ય જાતિને એક ખરા આશિર્વાદ રૂપ છો, એમાં જરીએ શંકા નથી. પરંતુ માણસ જાતિ એટલી બધી અધિરાધ અને ટુંકી દ્રષ્ટિ વાળી છે કે તેને કાર્યનું પરિણામ આવતાં સુધી ધૈર્ય રહી શકતું નથી. તેમજ તે પરિણામ જોવાની તેનામાં શક્તિ પણ હોતી નથી. તેને બીજા ઉપર સત્તા જમાવવાની ઇચ્છા હોય છે, તેને તત્કાળ રૂળ મેળવવાની અભિલાષા હોય છે. આનું કારણ શું ? આનું કારણ એજ છે કે જે પોતે સુધારાને નામે લોકોપયોગી કાર્યો કરે છે તેનું રૂળ તેને પોતાનેજ ભોગવવાની મુરાદ હોય છે, વાસ્તવિક રીતે જોતાં તેને બીજાને માટે લાગણી હોતી જ નથી. કર્તવ્યને અર્થેજ કર્તવ્ય એવી ભાવનાથી તે પોતાના કર્તવ્યો કરતો નથી; પરંતુ તે તો રૂળની અપેક્ષાથીજ કર્તવ્યો કરતો હોય છે. ગીતાજીમાં શ્રીકૃષ્ણે જણાવ્યું છે કે “કર્મણ્યેવા ધિકારસ્તે । માફલેષુ કદાચન ॥” — “તારો કર્મ કરવાનોજ અધિકાર છે પણ રૂળનો નથી.” આપણે શા માટે રૂળને વળગી રહેવું જોઈએ ? આપણે તો કર્મમાંજ નિષ્ઠા રાખવી જોઈએ. રૂળ રૂળનું કામ કરી લેશે. એની ચિંતા આપણે શા માટે રાખવી જોઈએ ? આપણને ચિંતા તો માત્ર આપણા કર્મનીજ હોવી જોઈએ. પરંતુ મનુષ્યને ધૈર્ય રહેવું નથી અને રૂળ મેળવવાને અર્થે તે અનેક પ્રકારના કાર્યની ધટનાઓ કરે છે. આપણા જગતમાં લગભગ સઘળા કહે-

વાતા સુધારકો આવાજ પ્રકારના હોય છે અને સત્ય સુધારક તો ક્વચિતજ મળી આવે છે.

મેં તમને પ્રથમ જણાવ્યું તે પ્રમાણે જ્યારે ભૌતિક અને જડવાદના મોજાઓ હિંદુસ્થાનના કિનારાઓ ઉપર ઉછળતા અક્ષળાવા લાગ્યાં અને જાણે તે રૂપિમુનિઓના ધર્મોપદેશ અને તેમના વિચારોને ધસડી જશે એવો સંભવ જણાતાંજ ભારતવર્ષમાં સુધારાની હિલચાત આરંભાઈ; પરંતુ આર્યાવર્તની પ્રજા આજ સુધીમાં પરિવર્તનના આવા સહઅવધિ મોજાઓના આઘાતો વેઠી ચુકી હતી. અને તે આઘાતોનો વિચાર કરી જોતાં તો તેના પ્રમાણમાં આ આઘાતો ધણાજ નરમ અને સાધારણ હતા. આની પૂર્વે એક પછી એક એવા ઉપરા ઉપરી અનેક મોજાઓ આવતા રહ્યા હતા, અને આખા દેશમાં જલ-પ્રલય વ્યાપી ગયો હતો, અને આથી કઈક સદીઓ સુધી વિધ્વંસ અને વિનાશ ચાલુ રહ્યો હતો; ચારે તરફ તલવારોના ચમકારા થતા રહ્યા હતા; અને દીન દીનના પોકારો ભારતવર્ષના આકાશના વાતાવરણને ભેદી નાખતા હતા. પરંતુ આવા પ્રલયો પણ આખરે શમી ગયા હતા અને રાષ્ટ્રીય ભાવનાઓને અને વિચારોને કશીજ અસર થવા પામી નહોતી. ભારતવર્ષનાં જીવન તત્વો જેવાને તેવાંજ અવિકૃત અને અચળ રહ્યાં હતાં.

ભારતીય પ્રજાનો કોઈ કાળે નાશ થઈ શકે તેમ નથી. તે સદા અજર અમર છે. અને જ્યાં સુધી તે પોતાનો સ્વભાવ પ્રાણ સમાન ગણી સાચવી રાખશે અને મર્ણુતે પણ તે પોતાનો ચૈતન્ય ધર્મ કદી છોડશે નહિ; ત્યાં સુધી તે સદા સર્વદા અજર અને અમરજ રહેશે. ભલે તે આર્ય સંતાનો બિશુકની દશા ભોગવતા હોય, ગરિબાઈ અને કંઠાજ વિચિત્રી પીડાતા હોય, અને ભલે તેમનો સચ્ચ જીવન

મલિનતા અને ગંદવાડથી બામ હોય પરંતુ ધર્મ સંબંધી લક્ષ્ય તેમણે કદી છોડવું ન જોઈએ, અને તેઓ રૂપિમુનિઓના સંતાનો છે, એ બાવનાનું કદાપિ તેઓને વિસ્મરણ થવું ન જોઈએ. જેવી રીતે યુરોપમાં એક સાધારણમાં સાધારણ માણસ પણ મધ્યકાળના લૂંટનું કામ કરનારા અમીરોના વંશના પોતાને વંશજ મનાવવામાં ગૌરવ સમજે છે, તેવીજ રીતે ભારતવર્ષમાં ચક્રવર્તિ મહારાજ સરખો પણ અરણ્યમાં વસતા, શરીરે વશ્કલ ધારણ કરતા, કંદમૂળ ખાધ જીવનનિર્વાહ ચલાવતા અને સદા પરમાત્માના ધ્યાનમાંજ નિમગ્ન રહેતા કોઈ બિશુક રૂપિના સંતાન પોતાને માનવામાં માનપ્રદ સમજે છે. ભારત વર્ષમાં પ્રત્યેક મનુષ્ય પોતાની ઉત્પત્તિ રૂપિમુનિઓથી થએલી શોધી કહાડવાને સદા પ્રયત્ન કરે છે. અને અમારે આવાજ પ્રકારના વંશની આવશ્યકતા છે. અને આ પ્રમાણે જ્યાંસુધી અમારો વિશુદ્ધિ અને પવિત્રતામાં પરમ સદ્ભાવ છે ત્યાં સુધી હિન્દુસ્તાનનો કદાપિ વિનાશ થવાનો નથી.

આવી રીતે ભારતવર્ષમાં જે વખત સુધારણાની અનેક પ્રકારની નવી નવી હિલચાલો ચાલી રહી હતી, તે વખતે બંગાળા પ્રાંતના અંતિ દૂરના એક નાના સરખા અપ્રસિદ્ધ ગામડામાં એક ગરીબ બ્રાહ્મણ કુટુંબને ઘેર ઇ. ૧૯૩૫ ના ફેબ્રુઆરીની ૨૦ મી તારીખે એક બાળકનો જન્મ થયો. તે બાળકના માતા પિતા કેવળ જુના વિચારના ધર્મપરાયણ જનો હતાં. જુના વિચારના અરેખરા ધર્મપરાયણ બ્રાહ્મણનું જીવન તે એક નિરંતર ત્યાગનું જીવન હોય છે. તે પોતાના નિત્ય નૈમિત્તિક ધર્મકર્મો શિવોમ સંસારના પ્રાપચિક પ્રસંગોમાં બાંધે જ પડે છે, અને સાંસારિક અન્ય બ્યવસાયમાં એણે મથ્યું મારવું

ન જોઈએ. વળી આ ઉપરાંત તેણે જેની તેની પાસેથી દાન ન જ લેવું જોઈએ. ખરેખરા ધર્મપરાયણ બ્રાહ્મણની જીવનચર્યા કેવી કઠિન છે, એની તમે આ ઉપરથી સહજ કલ્પના કરી શકશો. તમે બ્રાહ્મણો અને તેમના પુરોહિત-પણાની ખટપટોના સંબંધમાં ધણું ધણું સાંભળ્યું હશે; પણ તમારા માંહેલા થોડાકેજ શાંત ચિત્તે વિચાર કરી કારણ શોધ્યું હશે, કે એવું તે એમની અંદર શું છે કે જેને લઈને તે ચમત્કારી માનવ-વર્ગ અન્ય પોતાના માનવ-બંધુઓ ઉપર પોતાની સત્તા બોગવે છે. આર્યાવર્તમાં તેઓ બધા કરતાં ગરીબમાં ગરીબ વર્ગ છે. અને તેમના સામર્થ્યનું રહસ્ય તેમના ત્યાગ પ્રધાન જીવનમાં રહેલું છે. તેઓ કદિ ધનની તૃષ્ણા કરતા નથી. દુનિયામાં સર્વથી અધિક કંગાળમાં કંગાળ ધર્મ ગુરૂપદ બ્રાહ્મણોનું છે; અને તેટલા માટેજ તે સર્વથી શ્રેષ્ઠમાં શ્રેષ્ઠ સામર્થ્યવાન છે. આવી દરિદ્ર અવસ્થામાં પણ કોઈ બ્રાહ્મણ સ્ત્રી નાનાં નાનાં ગામડાઓમાં આંગણે આવી ચડેલા ગરીબ અબ્યાગતને કંઈને કંઈ બિક્ષાજ આપ્યા વગર વિમુખપણે જવા દેશે નહિ. હિન્દુસ્તાનમાં માતાઓનું આ ઉચ્ચમાં ઉચ્ચ કર્તવ્ય ગણાય છે; અને હિન્દુસ્તાનમાં સ્ત્રીઓ માતાની પદવી ધરાવે છે તેથી તેમણે સર્વને જમાડી પોતે છેલ્લામાં છેલ્લું જમવું જોઈએ એવો તેમનો ધર્મ છે. પોતે જમતાં પહેલાં બધાં જમી રહ્યા છે કે નહિ તેની ખરાબર તેણીએ તપાસ કરવીજ જોઈએ. ભારતવર્ષમાં માતાઓ ધર્મચરી તરીકે પૂજાય છે તેનું કારણ આજ છે. આપણા પ્રસ્તુત નાયકની માતા તે એક આદર્શ હિંદુમાતા હતી. હિંદુસ્તાનમાં જેમ વિશેષ ઉચ્ચ વર્ણ તેમ તેને વિશેષને વિશેષ ધર્મઅર્પણ પાળવાની હોય છે. નીચ વર્ણના ભોડા

ગમે તે ખાધ પી શકે છે; તેમાં તેને કશો બાધ હોતો નથી; પરંતુ મનુષ્ય સમાજમાં જેમ જેમ વધારેને વધારે ઉચ્ચપદ પ્રાપ્ત કરે છે, તેમ તેમ તેને વધારેને વધારે ધર્મ-શાસ્ત્રની આજ્ઞાનુસાર ધર્મમર્યાદાનો અંકુશ વધતો જાય છે. અને અંતે સમાજમાં શ્રેષ્ઠમાં શ્રેષ્ઠ બ્રાહ્મણુજાતિ કે જે વંશપરંપરાગત ધર્મગુરુની પદવીને ધારણ કરે છે તેને તેઓ જ્યારે પામે છે, ત્યારે તો મેં પૂર્વે જણાવ્યું છે તે પ્રમાણે, તેમનું જીવન ઘણુંજ ધર્મઅંકુશથી મર્યાદિત થઈ જાય છે. પશ્ચિમની પ્રજાના સામાજિક રીતરીવાજો સાથે સરખાવી જોતાં તે તેમનું જીવન કેવળ સર્વથા તપસ્વી-નુંજ જીવન કહેવાય. પરંતુ તે જાતિમાં દૃઢતાનો મહાન ગુણ રહેલો છે; તેઓએ જો કોઈ પણ વિચાર અથવા ભાવનાની સિદ્ધિ લાવવાનો નિશ્ચય કર્યો, તો તેઓ ગમે તેમ કરીને તેની સિદ્ધિ લાવવાજ; એટલુંજ નહિ પણ જો તેની સિદ્ધિ એક પેઢીએ ન પમાઈ તો વંશપરંપરામત તે વિચાર અને ભાવના ચાલ્યાજ કરવાની. અને આખરે તેઓ તેનું કાંઈને કાંઈ પરિણામ લાવવાનાજ. એકવાર તેમની અંદર કોઈ નવો વિચાર અથવા કોઈ નવી ભાવના તમે જો દાખલ કરી શક્યા, તો તે વિચાર અને ભાવનાને પાછી કઢાવવી એ કોઈ રીતે સહેલું કામ નથી, પણ પ્રથમ નવો વિચાર અથવા નવી ભાવના તેમનામાં દાખલ કરવી મુશ્કેલ છે.

એટલા માટેજ ધર્મના જીના વિચારને વળગી રહેનાર હિંદુઓ પોતાની જીના વિચારોની મર્યાદા તોડી કઢિ બહાર જવા માગતા નથી અને સર્વાંશે અને સર્વથા પોતાના જ વિચારો અને ભાવનાઓની મર્યાદામાં જીવન-ચર્ચામાં જીવાનું પસંદ કરે છે. તેમની જીવન-ચર્ચાના સંબંધમાં નાની

સૂક્ષ્મમાં સૂક્ષ્મ બાબત અમારા પ્રાચીન ધર્મગ્રંથોમાં આપવામાં આવી છે, અને તે સૂક્ષ્મમાં સૂક્ષ્મ બાબત તેઓ અચળ દઢતાથી પાળે છે. તેઓ બૂખે મરશે તે હા, પરંતુ તેઓ પોતાના નાના સમાજ શિવાયના બીજા કોઈ વર્ણના માણસના હાથનું રાંધેલું ખાવાનું કદિ પ્રસંદ કરશે નહિ. પણ આની સાથે સાથે તેઓની અંદર તીવ્રતા અને જગ્ગ્યરજસ્ત આતુરતાના ગુણો રહેલાં છે. એ તીવ્ર શ્રદ્ધા અને ધાર્મિક જીવનનું પ્રાણલ્પ જીવન વિચારના હિંદુઓમાં જોવામાં આવે છે; અને તેનું કારણ એ છે કે જે તેઓ માને છે “ તે સત્ય છે ” એવા અચળ નિશ્ચય ઉપર તેઓના જીવનના માન્યતાના વિચારો બંધાયેલા છે. જે જે માન્યતા અને શાસ્ત્ર વિધાન પાળવામાં તેઓ આવી ખંત અને અચળ શ્રદ્ધા રાખે છે તે આપણને કદાચિત્ સત્ય અને યોગ્ય નહિ જણાય પરંતુ તેમને તો તે સત્ય અને યોગ્ય લાગે છે. અમારા ધર્મ-શાસ્ત્રોમાં અધ્યા કરવામાં આવી છે કે પોતે અતિ કષ્ટ વેઠીને પણ પરોપકાર કરવો જોઈએ. બીજાને અન્નદાન આપી એનો પ્રાણ બચાવવામાં પોતાના પ્રાણનો ભોગ આપવો પડે તો તે પણ આપવો જોઈએ, અને તે પ્રમાણે જો શાસ્ત્ર-આજ્ઞા પાળવામાં આવે તો ધર્મનું યથાર્થ પાલન કર્યું કહેવાય છે, અને દરેક મનુષ્યે એવો ધર્મ પાળવો જોઈએ એવી જન-સમાજની માન્યતા છે. અને ખાસ કરીને બ્રાહ્મણે તો આ શાસ્ત્ર-આજ્ઞા પ્રાણીતે પણ પાળવી જોઈએ. જેઓએ ભારત-વર્ષનું પ્રાચીન સાહિત્ય વાંચ્યું છે તેઓ મહાભારતમાં વર્ણવેલી, ઉત્કૃષ્ટ દાનની એક સુંદર કથાનું સ્મરણ કરી શકશે કે એક અબ્યાગતને અન્નદાન આપવામાં અને તેના પ્રાણ બચાવવામાં એક આખું કુટુંબ અજ વગર બૂખથી મરી ગયું હતું અને પોતાના ખાવાનો છેલ્લામાં છેલ્લો કાળોયો પણ એ અતિથિનો પ્રાણ બચાવવા માટે એ કુટુંબે આપ્યો

હતો. આ કથા અતિશયોક્તિની નથી, કારણકે હાલમાં પણ આવા પ્રસંગો ત્યાં પ્રચલિત છે. મારા ગુરુદેવની માતા અને પિતાનું ચરિત્ર ઉપરની કથાના ચરિત્રને ઘણું ખરું મળતું હતું. તેઓ ઘણી ગરિબ સ્થિતિના હતા, છતાં ઘણી વખત તેમની માતા પોતે આખો દિવસ બૂખ્યા રહીને પણ દરિદ્ર અભ્યાગતને અન્નદાન આપતાં. આવાં માતૃપિતાને ત્યાં આ બાળકનો જન્મ થયો હતો અને તેનો સ્વભાવ બાલ્યાવસ્થામાંથીજ ઘણો વિલક્ષણ હતો. પોતાના જન્મથી જ તે બાળક પોતાના પૂર્વ જન્મના પ્રસંગોને યાદ કરી શકતો હતો અને પોતાનો વર્તમાન જન્મ શા હેતુને માટે છે તેનું તેને બરાબર જ્ઞાન હતું; અને તે હેતુની સિદ્ધિને અર્થે પોતાની સર્વ શક્તિનો ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો હતો. એ બાળકની બાલ્યાવસ્થામાંજ એના પિતાનો દેહાન્ત થયો હતો, અને ત્યાર પછી તે બાળકને બહુવાને માટે નિશાળે મૂકવામાં આવ્યો હતો. બ્રાહ્મણના બાળકે અવશ્ય નિશાળે જવુંજ જોઈએ, એવી હિંદુ શાસ્ત્રની આજ્ઞા છે; માત્ર શાસ્ત્રમાં પારંગત થવાનું બ્રાહ્મણોનું કર્તવ્ય છે. હિંદુસ્થાનની પ્રાચીન શિક્ષણની પ્રથા કે જે હાલમાં પણ દેશના ઘણા ભાગોમાં પ્રચલિત છે અને તેમાં પણ ખાસ કરીને સન્યાસીઓના શિક્ષણના સંબંધની પ્રથા વર્તમાન કેળવણીની પ્રથા કરતાં ઘણીજ જુદી જાતની હતી. શિક્ષણ સેવામાં વિદ્યાર્થીને કાંઈ પણ શી આપવી પડતી નહિ પ્રાચીન એવી માન્યતા હતી કે જ્ઞાન ધણું પવિત્ર છે અને તેનો કાંઈ રીતે વિક્રય નજ થવો જોઈએ. જ્ઞાન-દાન મુક્ત હસ્તે અપાવું જોઈએ અને તેના બદલામાં કાંઈપણ મૂલ્ય સેવાવું ન જોઈએ. પ્રાચીન કાળમાં વિદ્યાર્થીઓને ગુરુઓ કાંઈ પણ મૂલ્ય લીધા વિના વિદ્યાદાન આપતા હતા. એટલુંજ નહિ પણ બહુધા તો તેઓ વિદ્યાર્થીઓને અન્ન અને વસ્ત્ર પણ આપતા હતા.

આવા ગુરુઓના નિભાવને અર્થે ધનાઢય કુટુંબો, લગ્ન અને ઉત્તર ક્રિયા જેવા પ્રસંગોએ, તેમને દક્ષિણા અને દાનના રૂપમાં દ્રવ્ય આપતા. અમુક પ્રકારની દક્ષિણા અને દાનનો અધિકાર પ્રધાનતઃ ગુરુનોજ મનાતો હતો અને તેઓ તેના બદલામાં વિદ્યાર્થીઓને વિદ્યા-દાન અને અન્ન વસ્ત્ર આપવાનું પોતાનું કર્તવ્ય સમજતા હતા. આ બાળક કે જેની જીવનકથા હું તમને કહી રહ્યો છું તેને તેના પોતાનાથી એક મોટો ભાઈ હતો અને તે શાસ્ત્ર અને પંડિત હતો, તેની સાથે તેણે નિશાળે જવા માંડ્યું. નિશાળે ગયા પછી થોડા સમયમાંજ તે બાળકને ખાત્રી થઈ કે આ શિક્ષણ બધું ઐહિક-જડ પદાર્થોના સુખને અર્થેજ છે, અને તેથી તેણે આવી વિદ્યાનું શિક્ષણ લેવાનું છોડી દેવાનો અને પ્રભુ પ્રાપ્તિને અર્થે જીવન માળવાનો દૃઢ નિશ્ચય કર્યો. કુટુંબમાં પિતાનો અવસાન થએલો હોવાથી કુટુંબ ઘણી ગરિબ સ્થિતિમાં આવી ગયું હતું અને તેથી આ બાળકને પોતાનું જીવન-નિર્વાહનું સાધન મેળવવાની શ્રેય પડી. કલકત્તાની સમિપમાં એક મંદિર છે, ત્યાં તે બાળક ગયો અને ત્યાં તેણે પૂજારીની વૃત્તિ સ્વીકારી. હિંદુસ્થાનમાં દેવ-મંદિરમાં પૂજારીની વૃત્તિ સ્વીકારી એ બ્રાહ્મણને માટે ધર્મજન હલકું અને અધમ ગણાય છે. અમારા દેવ-મંદિરો તે તમારા ચર્ચો નથી, ચર્ચ એ શબ્દનો જે અર્થ તમે કરો છો તે અર્થમાં તમારા ચર્ચો એ અમારા દેવ મંદિરો નથી, અર્થાત્ તે દેવ મંદિરો સાર્વજનિક પ્રભુ-પૂજનનાં સ્થાન નથી. કારણ કે ખરી રીતે કહીએ તો ભારતવર્ષમાં સાર્વજનિક પ્રભુ-પૂજન જેવી કોઈ વસ્તુજ નથી. ત્યાં શ્રીમંતો ઘણે ભાગે પૂણ્ય કર્મની ભાવનાથી મંદિરો બંધાવે છે.

ત્યાં કોઇ ગૃહસ્થ પાસે જો પુષ્કળ સંપત્તિ હોય છે તો તે દેવ-મંદિર બંધાવે છે, અને તેમાં કોઇ પ્રભુના અવતારની પ્રતિમાની અથવા લીંગની સ્થાપના કરે છે અને ત્યાર પછી તેને પ્રભુ પ્રત્યર્થે પૂજન કરવા સાફ જન સમાજને સમર્પવામાં આવે છે. એ મંદિરોની ઉપાસના વિધિ રોમન કેથોલિક ચર્ચોમાં ચતી ઉપાસના વિધિના જેવીજ હોય છે. તે ધણીખરી +માસને (Mass) મળતી જ વિધિ છે. ત્યાં વેદ ઇત્યાદિક પવિત્ર ગ્રંથોમાંથી કેટલાક મંત્રો અને પવિત્ર સ્તોત્રો બોલવામાં આવે છે, એ પ્રતિમાની આરતી ઉતારવામાં આવે છે અને આપણે અહીં જેવી રીતે કોઇ મહાન પુરુષનું સન્માન કરીએ છીએ તેવી રીતે તે પ્રતિમાનું દરેક રીતે આરાધન કરવામાં આવે છે. ત્યાંના દેવાલયોમાં જે ઉપાસના વિધિ ચાલે છે; તે આજ છે. જેઓ મંદિરોમાં દર્શન કરવા જાય છે તેઓ, દર્શન કરવા નથી જતા તેના કરતાં, કોઇ રીતે વધારે સારા ગણાતા નથી. વાસ્તવિક રીતે જેતાં તો મંદિરે નહિ જનાર પુરુષજ વધારે પવિત્ર અને વધારે ધર્મનિષ્ઠ ગણાય છે; કારણ કે આર્યાવર્તમાં ધર્મએ પ્રત્યેક મનુષ્ય જીવનમાં ગુપ્તપણે બજાવવાનો કર્તવ્ય ભાગ છે, અને તેથી પ્રાર્થના ઇત્યાદિક પ્રભુ-ભક્તિ પોતાના ધરમાંજ ગુપ્તપણે કરવામાં આવે છે. અને તેનેજ ખરી પ્રભુ-ભક્તિ કહેવામાં આવે છે. ધણાંજ પ્રાચીનકાળથી અમારા દેશમાં એવી માન્યતા મનાતી આવી છે કે મંદિરમાં પૂજારીનું કામ કરવું એ અતિ પતિત અને અતિ અધમ વૃત્તિ છે. આ ઉપરાંત શિક્ષણની પ્રણાલિકાના જેવીજ આની અંદર ભાવના રહેલી

---

* Mass, માસ એટલે રોમન કેથોલિક ધર્મની એક જાતની ભક્તિનો પ્રકાર.

છે, અને ધર્મની દૃષ્ટિએ જોતાં તો શિક્ષણ કરતાં એ આની અંદર એ ભાવનાની ઘણીજ મહત્તા રહેલી છે. છતાં મુદ્દો એ છે કે મંદિરોમાં પૂજારીઓ પૂજા કરવાના બદલામાં દ્રવ્ય લેછે અને પોતાના પવિત્ર કાર્યને બળરની વિકૃત વસ્તુના જેવી બનાવી દેછે. અને આથીજ તેઓ જન-સમાજની દૃષ્ટિમાં અધમ જણાય છે. આપું છતાં આપણી કથાના નાયકને પોતાની દરિદ્ર અવસ્થાને લઈને બીજો કોઈ પણ ધંધો ન મળવાથી જ્યારે આખરે આવે પૂજારીનો ધંધો લેવો પડ્યો ત્યારે એના મનની શી સ્થિતિ થઈ હશે તેની તમે કલ્પના કરી શકશો.

બંગાળામાં બિન્ન બિન્ન અનેક કવિઓ થઈ ગયા છે. તેમનાં રચેલાં પદો ત્યાંના જનસમાજમાં સર્વત્ર પ્રસરી ગયાં છે. અને કલકત્તાના રાજમાર્ગોમાં તેમજ પ્રત્યેક ગામડામાં ગવાતાં સાંભળવામાં આવે છે. આ પદોનો મોટો ભાગ ધાર્મિક પદો છે. એ બધામાં પ્રધાનતઃ એક ભાવ તે પ્રભુ-સાક્ષાત્કારનો ભાવ રહેલો છે. આ ભાવ ભારતવર્ષના ધર્મોમાં વિશિષ્ટપણે જોવામાં આવે છે. એવું કોઈ પણ ત્યાં ધર્મ પુસ્તક નથી કે જેની અંદર ઇશ્વર સાક્ષાત્કારના આ ભાવનો ધ્વનિ નીકળતો ન હોય. મનુષ્યે ઇશ્વરનો સાક્ષાત્કાર, ઇશ્વરનો સ્વાનુભવ, ઇશ્વરના દર્શન કરવાંજ જોઈએ અને ઇશ્વર સાથે વાર્તાલાપ કરવોજ જોઈએ.

ભારતવર્ષના ધર્મનું આજ સત્ય સ્વરૂપ છે. ઇશ્વરનો સાક્ષાત્કાર કરી ચુકેલા અનેક સંત મહંતો અને મહાત્માઓની જીવન કથાઓથી ભારતીય વાતાવરણુ ભરપૂર છે. આવા સિદ્ધાંત ઉપરજ તેમના ધર્મનો પાયો રચાયેલો છે. અને અમારા સર્વ પ્રાચીન પુસ્તકો અને ધર્મગ્રંથો એ આધ્યાત્મિક બાબતોનો જોમણે સ્વાનુભવથી સાક્ષાત્કાર

કર્થો છે એવા મહાપુરૂષોએ લખેલા છે. આ પુસ્તકો ખુદ્ધિવાદને માટે રચાયેલાં નથી, તેમજ કોઈ તર્કથી તે સમજી શકાય એમ નથી, કારણ કે આ પુસ્તકોમાં જે વિષયો પ્રતિપાદન કરવામાં આવ્યા છે તે વિષયોનો સાક્ષાત્કાર જેમણે કરેલો છે તેમણે જ તે પ્રતિપાદન કરેલાં છે, અને તે વિષયો તેજ મહાપુરૂષો ગ્રહણ કરી શકે એમ છે કે જેઓ એવી ઉચ્ચ ભૂમિકા સુધી પહોંચેલા છે. તે મહાપુરૂષોનું એવું કહેવું છે કે “ આ જીવનમાંજ ઇશ્વરનો સાક્ષાત્કાર થઈ શકે છે અને તેનો માર્ગ સર્વ કોઈને માટે ખુલ્લો છે. ” અને હું જો મારો વિચાર જણાવું તો આવી શક્તિનો ન્યારે વિકાસ થાય છે ત્યારેજ ધર્મની ખરી શરૂઆત થાય છે. સર્વ ધર્મોમાં આજ મુખ્યપણે સિદ્ધાંત રહેલો છે. અને આથીજ ઉત્તમોત્તમ છટાદાર વક્તૃત્વ શક્તિથી અને શ્રોતાઓને સચોટ ખાતરી કરી આપે એવા અપૂર્વ તર્કવાદ અને દલિલોથી ઉચ્ચમાં ઉચ્ચ સિદ્ધાંતો ઉપર કોઈ ઉપદેશક આવીને ઉપદેશ આપે છે તો પણ તેની પાસે કોઈ સાંભળનાર સરખું આવતું નથી. અને કોઈ એક ગરિબ માણસ કે જે ભાગ્યેજ પોતાની માતૃભાષાઓ પણ બરાબર બોલી શકે છે તેના જીવન કાળમાંજ લગભગ અડધી પ્રજા તેની ઇશ્વર તરીકે પૂજા કરે છે. એ પુરૂષ ઇશ્વર સાક્ષાત્કારની છેલ્લી ભૂમિકાએ પહોંચ્યો છે, અને ધર્મ એ તેને હવે અતુમાન કે કલ્પનાનો વિષય રહ્યો નથી, અને ધર્મ, આત્મા અને પરમાત્માનું અમરત્વ એવા મહત્વના પ્રશ્નોના સંબંધમાં એ હવે ઘોર અંધકારમાં દ્રાંશી મારતો નથી, એવી હકિકત કોઈ પણ રીતે બહાર આવ્યા બરોબર ચારે તરફથી લોકોના ટોળે ટોળાં એ મહા પુરૂષના દર્શન કરવા આવે છે અને ધીરે ધીરે એક ઇશ્વર અવતાર તરીકે પૂજવા લાગે છે.

જે મંદિરમાં મારા ગુરૂદેવ પૂજરીનું કામ કરવાને નિયોજનયા હતા તે મંદિરમાં આનંદમયી કાલી માતાની પ્રતિમા હતી; તે પ્રતિમાની આ બ્રાહ્મણ કુમારને સવાર અને સાંજ પૂજ કરવાની હતી. એ પૂજ કરતાં કરતાં એને વિચારો આવવા લાગ્યા કે આ તે માત્ર પાપાણુની પ્રતિમાજ છે કે તેમાં કાંઈ સત્ય રહેલું છે ? આ વિશ્વમાં વિશ્વ વિહારિણી આનંદમયી મૈયા વિરાજે છે, એ શું સત્ય છે ? એ મૈયા આ વિશ્વમાં વિરાજી વિશ્વનું નિયંત્રણ કરે છે એ ખરું છે કે માત્ર એ કલ્પનાજ છે ? ધર્મમાં કાંઈ સત્ય રહેલું છે ખરું ? ” આવી આવી શંકાઓ એ બ્રાહ્મણ બાળકની બુદ્ધિ પ્રદેશમાં ઉઠવા લાગી. આવા પ્રકારની સંશયોની રિથિતિ લગભગ સર્વ હિંદુ સંતાનોને પ્રાપ્ત થાય છે. અમે જે કૃત્ય કરીએ છીએ તે સત્ય છે કે નહિ ? અમારે ત્યાં આવો સંશયાત્મક પ્રશ્ન જાળીને છે. જો કે અમારે ત્યાં આત્મા પરમાત્માના સંબંધમાં જોઈએ એટલા અનુમાનાદિ પ્રમાણો અને જોઈએ એટલા તર્ક શાસ્ત્રો મોજીદ છે; પરંતુ એ કલ્પનાઓ અને એ અનુમાનોથી અમારા મનનું સમાધાન થઈ શકતું નથી. કોઈ પુસ્તક કે કોઈ તર્કવાદથી અમારા મનને ખુલાસો થવાનો નહિ. એક ધશ્વર સાક્ષાત્કારનો વિચારજ અમારા અહસ્તાવધિ લોકોના મનમાં દબાયે રમી રહ્યો છે. ધશ્વરનું અસ્તિત્વ છે એ વાત સત્ય છે ? એ જો સત્ય હોય તો હું તેના દર્શન કરી શકીશ ? મને સત્ય સ્વરૂપનો સાક્ષાત્કાર થઈ શકશે ખરો ? આવા પ્રશ્નો અમકે થયાજ કરે છે. પાશ્ચાત્ય મનુષ્યને ભક્ષે આ અવ્યવહાર લાગે; પરંતુ અમને તો તે પૂર્ણપણે વ્યવહાર લાગે છે. આ વિચારની સિદ્ધિને અર્થે તો અમારે ત્યાં હજારો લોકો પ્રાણાર્પણ કરે છે. એ વિચારો સિદ્ધ કરવાને માટે પ્રત્યેક વર્ષે સેંકડો હિંદુઓ પોતાના ધરખાર

અને પોતાના સ્ત્રી પુત્રાદિકનો ત્યાગ કરી દે છે. અને એ માંહેલા કેટલાક સત્યના આવા માર્ગમાં વિચરતાં અને ઉચ્ચ તપ આચરતાં પોતાનો દેહ પણ છોડે છે. આ બાબત પશ્ચિમની પ્રજા જનોને કેવળ કાલ્પનિકજ લાગવાની, પરંતુ આ ભાવનામાં હું તો પરમ સત્ય જોઈ શકું છું. અને પશ્ચિમના દેશોમાં આટલા બધા વર્ષો રહ્યા પછી પણ હજી હું એ ભાવનાને પૂર્ણપણે સંભવિત અને શક્યજ માનું છું. મારી ભાવના હજી જેવી ને તેવી અવિચળ છે અને તેમાં જરૂરી પણ પરિવર્તન થવા પામ્યું નથી.

તમે બલે લાખો મનુષ્યો ઉપર અમલ ચલાવનાર રાજા રાજેન્દ્ર હો કે રસ્તાઓમાં મહેનત મજૂરી કરી પોતાનું પેટ ભરનાર એક મજૂર હો પરંતુ તમારું જીવન તો ક્ષણિકજ છે. તમે બલે પૂર્ણપણે આરોગ્યવાન હો કે કેવળ રોગગ્રસ્ત હો તથાપિ તમારું જીવન તો ક્ષણભંગુરજ છે. હિંદુ કહે છે કે આવા જીવનાના સમાધાનનો એકજ માર્ગ છે અને તે માર્ગને તેઓ ઇશ્વર અને ધર્મના નામે ઓળખે છે. જો આ માર્ગની યથાર્થતા આપણા જીવનમાં આપણે સિદ્ધ કરી શક્યા તો આપણા જીવનનું રહસ્ય સમજાઈ જાય છે, અને આપણું જીવન સદા અને સુખરૂપ બને છે. નહિ તો એનું એજ જીવન આપણને ત્રાસકારક નિરર્થક અને ભારરૂપ બને છે. આવી અમારી અતિ દૃઢ ભાવના છે; પરંતુ અનેક પ્રકારના તર્ક વિતર્ક અને બુદ્ધિવાદ એને સિદ્ધ કરી શકે એમ નથી, માત્ર તે તો તેને શક્ય બનાવી શકે એટલુંજ. એના કરતાં આગળ તેનાથી જવાય એમ નથી.

સાક્ષાત્કાર કરવામાંજ સત્ય વસ્તુની પ્રતીતિ રહેલી છે. અને આપણી પોતાની પ્રતીતિને ખાતર આપણે ધર્મનો

સાક્ષાત્કાર કરવો જોઈએ. ઇશ્વર છે એનો નિશ્ચય થવાને માટે આપણે ઇશ્વરનો સાક્ષાત્કાર કરવો જોઈએ. આવી વસ્તુઓની જાતે પ્રતીતિ ક્યાં વગર એની સત્યતાની આપણને ખાત્રી થતી નથી.

આવા વિચારે આ બ્રાહ્મણપુત્રને ઘેરી લીધો અને તેનું સમગ્ર જીવન એમાંજ તક્ષીન થઈ ગયું. જેમ જેમ દિવસો જતા ગયા તેમ તેમ તે બાળક રૂદન કરીને કહેવા લાગ્યો: “હે મા, શું તારું અસ્તિત્વ છે એ સત્ય છે? કે એ સર્વ કવિ જનોની કવિતાજ છે? આનંદદાયિની મૈયા! એ કવિયોની અથવા ભ્રમિત જનોની કલ્પનાજ છે કે એમાં કાંઈ સત્ય રહેલું છે?” આપણે જાણીએ છીએ કે એ બ્રાહ્મણ સંતાનને પુસ્તકોનું અથવા જેને આપણે કેળવણી કહીએ છીએ તેનું કશું જ્ઞાન મળેલું નહોતું તેથી તેનું અંતઃકરણ ઘણુંજ નૈસર્ગિક અને ઘણુંજ દૃઢ રહી શક્યું હતું તેના વિચારો ઘણાજ શિશુરૂ રહી શક્યા હતા; અને તેમાં બીજાના વિચારોનું મિશ્રણ થવા પામ્યું નહોતું. આ વિચારજ એના મનમાં સુખ્યપણે વાસ કરી રહ્યો હતો. અને દિવસે દિવસે એ વિચારની પ્રબલતા એટલા સુધી વધવા પામી કે આખરે તેને બીજી કોઈ વસ્તુનું ભાન કે સ્મરણ સરખું પણ રહી શકતું નહિ. હવે તે માતાજીની પૂજા કરવાનું કામ બરાબર કરી શકતો નહિ. માતાજીના મંદિરમાં જે જે જીદાં જીદાં કામો કરવાના હતા તે બધાંમાં ઝીણવટથી તે ધ્યાન આપી શકતો નહિ. ધણીવાર તે માતાજીને નૈવેદ્ય ધરાવવાનુંજ ભૂલી જતો હતો, ધણી વખત આરતિ ઉતારવાનુંજ તેને ભાન રહેતું નહિ, અને કેટલીક વખત જો આરતિ ઉતારવા માંડી તો તે આખો દિવસ આરતિજ ઉતાર્યા કરતો હતો અને બીજું કશું-કામ તે

તેને યાદ આવતું નહિ. આવી રીતે અંતિ માતાજીનું પૂજન કરવાનું કામ તેને અશક્ય થઇ પડ્યું હતું અને એ પૂજનનું કામ તેણે છોડી પણ દીધું; અને ત્યાંથી નજીકના એક નાના વનમાં તે ચાલ્યો ગયો, અને ત્યાં પોતાનો નિવાસ કર્યો. મારા ગુરૂદેવ પોતાના જીવન પ્રસંગના સંબંધમાં ધણીવાર કહેતા કે એ દિવસોમાં સૂર્યનારાયણ ક્યારે ઉગતા અને ક્યારે આ-થમતા અને માફ જીવન કેવી રીતે બ્યતીત થતું તે મને સાંભરતુંજ નથી. તેને પોતાના શરીરનો અધ્યાસ તદ્દન નષ્ટ થઇ ગયો હતો અને ખાવા પીવાનું પણ ભાન રહ્યું નહોતું. આવી સ્થિતિમાં એક નજીકનો સંબંધી તેની બરાબર સંભાળ રાખતો હતો અને તે તેના મુખમાં અન્નના કોળીયા મૂકતો અને તે બાળક પોતાની બાન વગરની અવસ્થામાં ગળે ઉતારી જતો હતો. આ અવસ્થામાં આવી રીતે એના શરીરનું સંરક્ષણ થઇ શક્યું હતું.

આવી સ્થિતિમાં કેક દિવસો અને કેક રાત્રિયો પસાર થઇ ગઇ. જ્યારે આખો દિવસ પસાર થઇ સંધ્યા સમય થતો અને પાસેના મંદિરોમાં થતો ધંટાનો અને ઝાલરોનો નાદ એ અરણ્યમાં પહોંચતો અને પ્રાર્થના અને સ્તુતિ કરનારાઓનો ઘોષનો અને તેના પડધાનો ધ્વનિ ચારે તરફ ગાજી ઉઠતો, ત્યારે એ સાંભળી એ તરફ ધણોજ શોકાતુર થઇ જતો અને આકંઠ કરી પોકારતો કે “ હે મા, વળી મારો આજનો પણ એક દિવસ એમને એમ નકામો ચાલ્યો ગયો, અને હે મા, તું તો આવી નહિ અને તારાં દર્શન મને થયાં નહિં. ” આ અલ્પ આયુષ્ય વાળા જીવનમાંથી એક દિવસ પાછો ઝોછો થયો અને સત્યનું જ્ઞાન મને થયું નહિ. ” પોતાના હૃદયની તરમલ અને બાકુળતાને લઇને તે કેટલીક વખત પોતાનું મ્હોં અને

માથું ભોંય સાથે ધસતો અને દયા આવે એવી રીતે આક્રંદ કરતો.

આ એક એવી જળરદસ્ત પિપાસા છે કે જે મનુષ્ય-હૃદયને વલોવી નાંખે છે. આ પ્રસંગને કેટલાંક વર્ષો વીત્યા પછી એ પુરૂષે મને એક વખત કહ્યું હતું કે “ભાઈ, ધાર કે એક ઓરડામાં સુવર્ણનો થેલો ભરેલો પડેલો છે અને તેના જોડેનાજ ઓરડામાં એક ચોર ભરાઈ બેઠો છે. તને એમ લાગે છે ખરું કે તે ચોરને ત્યાં જરી પણ ઉંધ આવી શકે ? ના, ક્ષણવાર પણ તે ઉંધી શકવાનો નહિ. તેના મનમાં તો એજ વિચારની ધૂન મચી રહેવાની કે ક્યારે લાગ મળે અને આ ઓરડામાં હું પેશી જાઉં અને તેમાંથી એ સુવર્ણનો કાઢીને ઉપાડી જાઉં ! આવીજ રીતે શું તું ધારે છે કે જેને એવો દૃઢ નિશ્ચય થયો છે કે આ સર્વ અસત્ય પદાર્થોની અંદર એક સત્ય રહેલું છે, આ બધામાં એક પ્રભુ વશી રહેલો છે, આ સર્વ વિનાશી પદાર્થોમાં એવી એક વસ્તુ રહેલી છે કે જે સદા સર્વદા અવિનાશી છે, જે સર્વ સુખનો અનંતરાશિ સ્વરૂપ છે, એ સુખ એવું છે કે જે સુખની સરખામણીમાં જગતના સર્વ સુખો બાળકોના રમકડાં સમાન ક્ષુદ્ર અને તુચ્છ લાગે છે, આવો દૃઢ નિશ્ચય જેને થયો છે એવો પુરૂષ, એ વસ્તુની પ્રાપ્તિ કર્યા શિવાય ક્ષણવાર પણ નિરાંતે બેસી શકે ખરો ? એક જરી વાર પણ તે પુરૂષ તે માટેના પોતાના પ્રયત્નો બંધ રાખશે ખરો ? કદિ નહિ. ઉલટો તેતો તેની પ્રાપ્તિની અતિ આતુરતાને લક્ષ્મીને ગાંડો, દિવાનો થવાનો.” આવા દિવ્ય ઉન્મોદે આ યુવકને ઘેરી લીધો. આવી બચંકર અવસ્થામાં તેની પાસે કોઈ પણ માર્ગ દર્શક ગુરૂ નહેતો; આતો ગાંડો થઈ ગયો છે, આના મગજનું ઠેકાણું નથી, આવું આવું કહેનાર શિવાય અન્ય

કોઇ પણ એની પાસે નહોતું. જગત્ની આવીજ પ્રથા છે. આ દુનિયામાં કોઇ પણ માણસ જે આ જગત્માં મિથ્યા આડંબર અને પ્રપંચનો ત્યાગ કરે છે તો તેને આ સંસારના લોકો ગાંડાના નામથી બોલાવતા આપણે સાંભળીએ છીએ. પરંતુ આવા પુરૂષોજ જગત્ના સત્વરૂપ છે. આવા ગાંડપણમાંથીજ મહાન્ શક્તિઓનો આવિર્ભાવ થએલો છે. કે જેણે આ આપણા જગત્ને વેગ આપેલો છે અને માત્ર આવા ગાંડપણમાંથીજ ભવિષ્યની મહાન્ શક્તિઓ ઉદ્ભવશે, કે જેની જગત્માં અત્યારે તૈયારી થઇ રહી છે. જગજ્જનનીના દર્શન કરવાને માટે, સત્યની પ્રાપ્તિ કરવાને માટે હૃદયની નિરંતર વ્યાકુળતામાંને વ્યાકુળતામાં આવી રીતે કૈક દિવસો, કૈક અઠવાડીયાં અને કૈક મહિનાઓ ચાલ્યા ગયા, કેટલોક સમય વીત્યા પછી આ યુવકને કાંઇક આભાસ થવા લાગ્યો, કૈક અદ્ભુત વસ્તુઓ જણાવા લાગી, તેની પોતાની પ્રકૃતિના રહસ્યો પ્રકટ થવાની શરૂઆત થવા લાગી આ બધું જણાવવામાં જાણે એક પછી એક પડદા ઉપાડી લેવામાં આવતા હોય, એવું બનતું હતું. જગજ્જનની મૈયા સાક્ષાત્ તેની ગુરૂ થઇ અને જે સત્યોની શોધમાં તે યુવક હતો તેની તેને દીક્ષા આપી. એ વખતે તે સ્થળમાં એક સ્ત્રી આવી પહોંચી. તે સૌંદર્યમાં અને વિકૃત્તામાં અનુપમ હતી. પછીથી એ સંત પુરૂષ વાતનો પ્રસંગ નીકળતા બહુીવાર અમને કહેતા કે “ એ સ્ત્રી માત્ર વિદુષી જ નહોતી પણ તેતો સાક્ષાત્ વિદ્યાતું સ્વરૂપ હતું; માનવ શરીરે તે સાક્ષાત્ સારદા દેવીજ હતી. ” આની અંદર પણ તમને હિંદુ પ્રજ્ઞના સ્વભાવની વિલક્ષણતા જણાશે અને તે વિલક્ષણતા એ છે કે અજ્ઞાન અધિકારથી આવૃત્ત અને પશ્ચિમની પ્રજ્ઞના કહેવા પ્રમાણે સ્વતંત્રતાથી રહિત ભારતવર્ષની સ્ત્રીસમા-

જમાંથી પણ આવી પરમ આધ્યાત્મિક શક્તિવાળી સ્ત્રી નીકળી આવે છે. તે સ્ત્રી સન્યાસિની હતી. કારણ કે સ્ત્રીઓ પણ સન્યાસ લે છે, સર્વનો પરિત્યાગ કરે છે, આ જન્મ અવિવાહિત રહે છે, અને પ્રભુ ભક્તિમાં પોતાની જાતનું સમર્પણ કરે છે. તે સન્યાસિની ત્યાં અરણ્યમાં આવી અને તે બ્રાહ્મણ પુત્રના સંબંધમાં બધો વૃતાંત સાંભળ્યો કે તરતજ તેની પાસે જવાની તેણીએ ઇચ્છા બતાવી. તે વખતે બ્રાહ્મણ કુમારને પ્રથમજ સહાયતા મળી. તે સન્યાસિની તેનો વ્યાધિ અને વ્યથા તરત સમજી ગઈ અને પ્રેમપૂર્વક તેને જણાવ્યું કે “ વત્સ, જે પરમ ભાગ્યશાલી હોય છે. તેનેજ આવું ગાંડપણ આવે છે. આ આપણું આપ્તું જગત ગાંડું થએલું છે તેમાં કોઈ ધનને માટે, તો કોઈ વિષયી પદાર્થોના સુખ માટે, તો કોઈ નામ કીર્તિ માટે ગાંડા થએલા છે; અને એવી કેક જગતની વસ્તુઓને માટે લોકો ગાંડા થઈને ફરે છે; પરંતુ જે મનુષ્ય ઇશ્વરને માટે ગાંડો થએલો છે તેને તો ધન્ય છે; તેના જેવા કોઈ અન્ય ભાગ્યશાળી નથી. આવા પુરૂષો વિરલજ હોય છે. ” આ સન્યાસિની તેની પાસે ધણાં વર્ષો લગી રહી. તેણીએ તેને હિંદુસ્થાનના સર્વ ધર્મોના સ્વરૂપનું શિક્ષણ આપ્યું અને યોગની બિન બિન ક્રિયાઓની દીક્ષા આપી. અને ખરી રીતે કહીએ તો આધ્યાત્મિક જ્ઞાનની પ્રચંડ મહા નદીને ચારે તરફથી એકત્રિત કરી યોગ્ય માર્ગે વાળી.

ત્યાર પછી એક સર્વ શાસ્ત્ર સંપન્ન અને તત્ત્વજ્ઞાની પરંહસ વિચરતા વિચરતા તે અરણ્યમાં આવી લાગ્યા. તે ધણા વિલક્ષણ હતા. તેઓનો “ બ્રહ્મસત્ય જગન્નિશ્ચય ”નો અદ્વૈત સિદ્ધાંત હતો. વસ્તુતઃ આ જગતનું અસ્તિત્વ નથીજ એવું તેઓ માનતા હતા. આ સિદ્ધાંત

જીવનમાં સિદ્ધ કરવા માટે તેઓ કદિ ગૃહમાં રહેતા નહિ અને ગમે એટલો તડકો પડતો હોય. કે ગમે એવી વર્ષાદની ઝડીઓ પડતી હોય, કે ગમે એવું વાવટાળીઆતું તોશન થતું હોય, તોપણ તેઓ બહારના બહારજ રહેતા. આ સન્યાસીએ આબ્રાહ્મણ પુત્રને વેદાન્તના તત્ત્વગાનનો ઉપદેશ આપવાની શરૂઆત કરી; અને થોડા વખતમાંજ તેમને સાશ્વત જ્ઞાન્યું કે કેટલાક વિશેષયોમાં તો શુદ્ધ કરતાં શિષ્ય વધારે પારંગત છે. તે સન્યાસી ત્યાં કેટલાક માસ રહ્યા અને ત્યારબાદ તે બ્રહ્મકુમારને સન્યાસની દીક્ષા આપી ત્યાંથી વિચરી નીકળ્યા.

આવી માંડપણની સ્થિતિમાં આ યુવકના સગા સંબંધીનાં મનમાં એવું આબ્યું કે જો આને પરણાવી દેવામાં આવે તો એનો ઉન્માદ જતો રહે. ધણીવાર હિંદુસ્થાનમાં નાની ઉમ્મરમાંજ બાળકોને એમના માતા પિતા પરણાવી દે છે. અને એ પરણુનાર બાળકોની એમાં જરીએ સંમતિ દેવામાં આવતી નથી. આ બ્રાહ્મણ કુમારને અઢાર વર્ષની ઉમ્મરે એક પાંચ વર્ષની બાળકન્યા જોડે પરણાવવામાં આવ્યો હતો. વસ્તુતઃ આવાં લગ્ન તો નામ માત્રનાજ હોય છે; તે માત્ર સગાઈ જેવાંજ હોય છે. કન્યા જ્યારે ઉમ્મરલાયક થાય છે અને સ્ત્રી-ધર્મમાં આવે છે ત્યારેજ ખરૂં લગ્નનું સ્વરૂપ બંધાય છે. કન્યા ઉમ્મરલાયક થતાં પતિ પોતાને સાસરે જઈ પોતાની સ્ત્રીને પોતાને ઘેર તેડી લાવે છે. આવો અમારે ત્યાં પ્રથા છે. પણ આ પ્રસંગમાં તો આપણે ચરિત્ર નાયક પોતે પરણ્યો છે અને પોતાને સ્ત્રી છે એ તદ્દન ભૂલીજ ગયો હતો. કન્યાનું ગામ ત્યાંથી ધણું દૂર હતું. ત્યાં તેણીને જાણવામાં આવ્યું કે પોતાનો પતિ કેવળ ધર્મ પરાયણ થઈ ગયો છે અને ધણું લોકો

તેને ગાંડો થએલો માને છે. આ બાબતની જાતે ખરી ખબર કાઢવાને માટે તેણીએ પોતે પતિ પાસે જવાનું નક્કી કર્યું અને ત્યાં તે ગઈ. તે જે વખતે પોતાના પતિના સન્મુખ જઈને ઉભી રહી, તે વખતે તરતજ તેણીને જોતાં વાંત તે બ્રાહ્મણ કુમારે તે પોતાની અર્ધાંગના છે, અને તેણીનો પોતાના જીવન ઉપર અધિકાર છે, એવો સ્વીકાર કર્યો. જોકે ભારત વર્ષમાં જે પુરૂષ કે સ્ત્રી ધર્મપરાયણ થાય છે અને સર્વ સંસારનો પરિત્યાગ કરે છે, તેને કોઈ પણ પ્રકારનું સાંસારિક કર્તવ્ય કે કોઈ પણ પ્રકારનું બંધન રહેતું નથી; તથાપિ આ પુરૂષનો તો કોઈ વિલક્ષણજ માર્ગ હતો. એ તરૂણ સન્યાસી એ પ્રમાણે સ્વીકાર કરી તત્કાલ પોતાની ધર્મ પત્નીના ચરણમાં પડીને વિનવ્યું કે—
 “જગતની પ્રત્યેક સ્ત્રી મારે માતા તુલ્ય છે અને તે દૃષ્ટિથી હું સર્વ સ્ત્રીઓને જોઈ રહ્યો છું છતાં તમારી સેવામાં તો હું તત્પર છું.”

આ સ્ત્રી દેવી સંપત્તિની અને વિશુદ્ધ જીવનની હતી તેથી તે પોતાના પતિની ઉચ્ચ ભાવનાઓને બરાબર સમજી શકી અને તેને માટે સાનુકૂળ બની. તેણીએ તરત જવાબ આપ્યો કે સાંસારના જીવનમાં તમારો અધઃપાત કરવાની મારી કોઈ રીતે અભિલાષા નથી, માત્ર મારી અભિલાષા એ છે કે સદા તમારા સાનિધ્યમાં હું રહું, તમારી સેવા કરું, અને તમારી પાસેથી સન્માર્ગનું યથાર્થ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરું. આ શિવાય અન્ય મારે અભિલાષા નથી.” તે સન્યાસીએ આ વિનંતિનો સ્વીકાર કર્યો અને તેણીને પોતાના સાનિધ્યમાં રાખી. તે બાળા પણ પોતાના પતિદેવને સાક્ષાત્ પરમેશ્વર માની તેમની સેવામાં પરમ રત થઈ. આવી રીતે તે યુવક સન્યાસી પોતાની ધર્મ પત્નીની સંમતિથી સંસારનું છેલ્લામાં

છેલ્લું બંધન તોડી નાખી પોતાના સ્વીકારેલા જીવનની સિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરવાને બરાબર સ્વતંત્ર થયો.

આ પ્રસંગ પછી તે મહા પુરુષને બિન બિન ધર્મોની અંદર રહેલાં સત્યને જાણવાની ઈચ્છા થઈ. અત્યાર સુધી માત્ર તેમને પોતાનાજ ધર્મનું જ્ઞાન હતું; અન્ય ધર્મનું કોઈ રીતે સ્વાનુભવ સિદ્ધ જ્ઞાન નહોતું. બીજા ધર્મોની અંદર શું રહસ્ય રહેલું છે અને તેનું સ્વરૂપ શું છે તેની પ્રતીતિ કરવાની તેમને તીવ્ર જીજ્ઞાસા થઈ. અને તેથી તેમણે અન્ય ધર્મોના ઉપદેશકોની, ગુરુઓની તલાસ કરવા માંડી. અમે ભારતવર્ષમાં ધર્મોપદેશકનો અર્થ ગ્રંથકીટ, પુસ્તક વ્યાસંગ વાળા પંડિત એવો કરતા નથી પરંતુ ધર્મોપદેશક એટલે જેનો ઉપદેશ કરવામાં આવે છે તેનો પોતે સાક્ષાત્ અનુભવ કરનાર પુરુષ એવો અર્થ કરવામાં આવે છે, એ તમારે બરાબર લક્ષમાં રાખવાનું છે. તલાસ કરતાં કરતાં મુસલમાની ધર્મનો જ્ઞાતા એક ફકીરની એમને ખબર પડી. તે ફકીરની પાસે પોતે ગયા. અને મુસલમાની ધર્મની દીક્ષા લીધી; અને ઉપદેશ પ્રમાણે તે ધર્મ બરાબર પાળ્યો. પરિણામ સાર્નદાશ્ચર્યપૂર્વક જણાયું કે મુસલમાની ધર્મમાં બતાવેલી વિધિ પ્રમાણે જો પૂર્ણ શ્રદ્ધાથી એ ધર્મ પાળવામાં આવે તો હિંદુ ધર્મ પાળી જે સિદ્ધિ પોતે પ્રાપ્ત કરી હતી તેજ સિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરી શકાય છે, એમાં જરીએ શંકા નથી. ભગવાન ઇસુખ્રીસ્તના સત્ય ધર્મને પાળીને પણ એમણે એવોજ અનુભવ મેળવ્યો. અમારા દેશના પ્રચલિત અનેક ધર્મ સંપ્રદાયોમાંથી જેટલા પ્રાપ્ત થઈ શક્યા તેટલાનો તે તે ધર્મગુરુઓ દ્વારા તેમણે ઉપદેશ લીધો. અને જે જે ધર્મનો તેમણે ઉપદેશ લીધો તે તે ધર્મને તેમણે બરાબર અંતઃકરણ પૂર્વક પાળ્યો-તેનું બરાબર તત્વચિંતન કરી જોયું. જે પ્રમાણે વિધિ બતાવવામાં આવતી તે પ્રમાણે બરાબર

તેનું પાલન કરવામાં આવતું. અને અંતમાં એ બધાનું એકજ પરિણામ જણાતું. આ પ્રમાણે પોતાના સ્વાતુ-ભવથી તેમને પ્રતીતિ થઇ કે દરેક ધર્મનું લક્ષ્ય એકજ છે અને તે પ્રાપ્તિને અર્થેજ તે સર્વનો ઉપદેશ છે. માત્ર મોટે ભાગે તથાવત તો માર્ગો અને વિધિઓમાં છે, અને ખાસ કરીને અધિક તથાવત તો ભાષામાં છે. બધા ધર્મો અને બધા સંપ્રદાયોનો આશય તાત્પર્યમાં એક જ છે.

આ પછી તેમને એવો નિશ્ચય થયો કે સંપૂર્ણ થવામાં જાતિની (નરજાતિ, નારીજાતિ વિગેરેની) ભાવના તદ્દન નિર્મૂળ થઈ જવી જોઈએ, કારણ કે આત્માને કોઈ જાતિ નથી, આત્મા નરે નથી અને નારીએ નથી. માત્ર જાતિનું અસ્તિત્વ દેહમાંજ રહેલું છે. વસ્તુતઃ આત્માને કોઈ પણ જાતિ નથી. આથી જે અધિકારીને આત્મ સ્વરૂપ પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છા છે તેઓને કદિ જાતિ ભેદ હોય શકે નહિ. એ મહાપુરૂષે પોતે નરજાતિના દેહમાં હોવા છતાં સર્વમાં નારીજાતિની ભાવનાને તાદૃશ્ય કરવાનો નિશ્ચય કર્યો. તેમણે પોતે સ્ત્રી છે એવી ભાવના કરવા માંડી, સ્ત્રીના વસ્ત્રો પહેરવા માંડ્યાં, સ્ત્રીની ભાષા બોલવા માંડી, પુરૂષ જાતિની પ્રવૃત્તિ છોડી પોતાના કુટુંબની સ્ત્રીઓમાં જઈને રહેવા માંડ્યું, કેટલાક વર્ષોના આવા અભ્યાસ પછી અંતે તેમના મનમાંથી જાતિની ભાવના તદ્દન જતી રહી, અને એ ભાવનાની પૂર્ણપણે તેમને વિસ્મૃતિ થઇ ગઇ, જાતિ ભેદના સર્વ પ્રકારના વિચારો નાશ પામ્યાં અને જીવન પૂર્ણપણે બદલાયલું પ્રતીત થયું.

આપણે અહીં પશ્ચિમમાં સ્ત્રી પૂજના-સન્માનના સંબંધમાં ઘણું સાંભળીએ છીએ, પણ સામાન્ય રીતે એ સ્ત્રીની પૂજા અને સન્માન તો માત્ર તેના યૌવન અને

સૌંદર્યને લાઇને કરવામાં આવે છે. આ મહા પુરૂષની સ્ત્રી-
પૂજા ભિન્ન પ્રકારનીજ હતી. તેઓ પ્રત્યેક સ્ત્રીનું મુખા-
ર્ચિત્વ જોતાંજ આનંદ સ્વરૂપીણી જગજ્જનની મૈયાના
મુખાર્ચિત્વના દર્શન થયાં હોય એવું સમજતા હતા. તેમને
દરેક સ્ત્રી એ જગજ્જનનીનું સ્વરૂપ હતું. જન સમાજમાં
જે સ્ત્રીનો કોઇ સ્પર્શ પણ ન કરે તેવી સ્ત્રીના પગે પડી
“ હે મા! આ પણ તમારુંજ સ્વરૂપ છે અને વિશ્વરૂપે પણ
તમેજ છો, હે મા, હું તમને વંદુ છું, હું તમને નમસ્કાર
કરું છું” એવી અશ્રુપૂર્ણ નેત્રે સ્તુતિકર્તાએ મહા પુરૂષને મેં
મારી જાતે જોયા છે. અંતઃકરણમાંથી સર્વ વિષય-વાસના
નિર્મળ થઇ ગઇ છે, કોઇ સ્ત્રી દષ્ટિએ પડતાં તેનું મુખ
રૂપાન્તર પામે છે અને માત્ર આનંદદાયિની, વિશ્વ સંર-
ક્ષણ કારિણી, જગજ્જનની મૈયાની મુખ જ્યોતિનાજ
જેને દર્શન થાય છે અર્થાત્ જે પુરૂષ પ્રત્યેક સ્ત્રીને જન-
જ્જનની મૈયા પ્રત્યેના પ્રેમ અને પૂજ્ય ભાવથી જુએ છે,
એવા પુરૂષનાં ધન્ય ભાગ્યનો અને પરમ સુખનો તમે
વિચાર કરી જુઓ. આપણને આવીજ સ્થિતિ વાંચ્છનીય
છે. તમે એમ ધારો છો કે સ્ત્રીની અંદર રહેલી દિવ્યતાને
કદિ પણ છળી શકાય ? એ પ્રમાણે કદિ બન્યું નથી, અને
બનવાનું પણ નથી. આપણી અજ્ઞાણતામાં પણ એ દિવ્યતા
પોતાનું સ્વરૂપ વ્યક્તજ કરે છે. તે દિવ્યતા છળ-પ્રપંચ
અને કપટનું અચૂકપણે બરાબર નિરિક્ષણ કરે છે; અને
તે અવશ્યમેવ સત્યની ઉજ્જ્વળતા, પવિત્રતા અને આત્માનો
પ્રકાશ હૃદયમાં પ્રકટાવે છે. વાસ્તવિક આધ્યામિક જીવન
પ્રાપ્ત કરવાને માટે આવી વિશુદ્ધિ અને પવિત્રતા અવશ્ય
આપણામાં આવવીજ જોઇએ.

આ મહાપુરૂષે ઉચ્ચ સાધનાથી આવી વિશુદ્ધ પવિ-
ત્રતા પ્રાપ્ત કરી; અને આપણાં જીવનમાં જે અનેક જાતની

પ્રતિભા ચાલી રહી હોય છે તે તેમને માટે હવે નહોતી રહી. પરમ તપથી જે તેમણે આધ્યાત્મિક રત્નો પ્રાપ્ત કર્યા હતા; અને જે પ્રાપ્ત કરવાને માટે ત્રણ ભાગનું જીવન વ્યતીત કરવામાં આવ્યું હતું તે રત્નો હવે મનુષ્ય જાતિને આપવા યોગ્ય તૈયાર થઈ ગયાં હતાં. આથી તેમણે તેને માટે ધર્મોપદેશનું કાર્ય શરૂ કર્યું. એમના ઉપદેશ અને બોધ આપવાની પદ્ધતિ સૌ કરતાં નીરાળીજ હતી. તેઓ કદિ ઉપદેશક કે ગુરૂ તરીકેનું પદ સ્વીકારતા નહિ. અમારા દેશમાં ગુરૂનું પદ મહાન છે. અને ગુરૂઓનું સર્વોત્કૃષ્ટપણું સન્માન કરવામાં આવે છે; એટલુંજ નહિ પણ તેમને સાક્ષાત્ પ્રભુ તરીકે પૂજવામાં આવે છે. એટલું સન્માન તો અમે અમારા માતૃપિતાને પણ આપતા નથી. માતા અને પિતા તો અમને જન્મજ આપે છે, પરંતુ સદ્-ગુરૂતો જનમ મરણના બંધનામાંથી છુટવાને અમને માર્ગ બતાવે છે. અમે તો તેમના સંતાનો છીએ, અમારો જન્મ ગુરૂના આધ્યાત્મિક ક્ષેત્રમાં થયેલો છે. કાંઈ અલૌકિક ગુરૂ-મહાત્મા જાણવામાં આવતાં લોકોના ટાળે ટાળાં એમનાં દર્શન કરવા જાય છે, અને એમનું સન્માન અને પૂજન કરે છે. આ મહા પુરૂષ પણ આવાજ એક અલૌકિક ગુરૂ-મહાત્મા હતા. પરંતુ આ મહાત્માને પોતાના માન સન્માનનો લેશમાત્ર પણ ખ્યાલ નહોતો, પોતે મહાન ગુરૂ છે તેનો તેમને લવલેશ વિચાર સરખો પણ નહોતો-તેનું જરીએ પોતાને અભિમાન નહોતું. એમની તો એવી ભાવના હતી કે પોતે કશું પણ કરતા નથી. જે કાંઈ થાય છે તેના કરતા હરતા વિશ્વજનની માતાજ છે. તે હમેશાં કહેતા કે “મારા મુખમાંથી કદિ સારા શબ્દો નીકળવા પામે છે તો તે માતાનાજ શબ્દો છે એમ

તમારે સમજવું; મારે એની સાથે શું લેવા દેવા છે ?” તેમને પોતાના કર્તાપિણીની આવી ભાવના હતી અને આ ભાવના તેમણે દેહવિસર્જનની છેલ્લી ક્ષણ સુધી જેવીનેતેવી કાયમ રાખી હતી.

તેમનો સિદ્ધાંતજ એવો હતો કે પ્રથમ તમે તમારું ચારિત્ર્ય પ્રાપ્ત કરો, પ્રથમ તમે તમારી આધ્યાત્મિક શક્તિ સિદ્ધ કરો, એટલે તેનું પરિણામ તો પોતાની મેળેજ આવશે. આને માટે એમનું પ્રિય દષ્ટાંત એ હતું કે “ જ્યારે કમળ ખીલે છે ત્યારે મધુ-માક્ષિકાઓ મધ પ્રાપ્ત કરવાને પોતાની મેળેજ ત્યાં આવે છે. આ પ્રમાણે તમે તમારા ચારિત્ર્યરૂપી કમળને પ્રથમ પૂર્ણપણે વિકસાવો. એટલે તેનું પરિણામ પોતાની મેળેજ એને અનુસરવાનું. ” આ એક શિક્ષણનો મહાન્ ઉપદેશ છે. મારા ગુરૂદેવે આ પાઠનો ઉપદેશ સેંકડોવાર મને આપ્યો છે. તોપણ વારંવાર તે પાઠ હું બૂલી જઉં છું. થોડાકનેજ વિચાર શક્તિના મહિમાનું જ્ઞાન હોય છે. કેાઇએક માણસ એકાંત ગુફામાં બંધ બારણે બેસી દંઢ આસન લગાવી એકાદા સત્ય મહાન્ વિચારમાં ધ્યાનમગ્ન થઇ જાય અને એવામાં જો તેનો દેહ પડી જાય તો એ ગુફાની અબેઘ બીંતોને પણ બેદીને તેનો વિચાર બહાર નીકળવાનો, અને આકાશમાં ચારે તરફ આદોલનો કરી મુકવાનો અને આખરે સમસ્ત માનવ જાતિના હૃદય પ્રવેશી નિવાસ કરવાનો. વિચારનું આવું સામર્થ્ય છે, તેથી પોતાના વિચારો બીજાને આપવા માટે ઉતાવળા થવાની જરૂર નથી. પ્રથમ આપવાને માટે વસ્તુ પ્રાપ્ત કરો, જેની પાસે ઉપદેશને યોગ્ય વસ્તુ છે તેજ ઉપદેશ આપી શકે છે. કારણ કે ઉપદેશ એટલે કાંઇ વાર્તાલાપ નથી, તેમજ ઉપદેશ એટલે કોઇને મતમતાંતર

શિખવવાં એમ પણ નથી. પરંતુ ઉપદેશ એટલે તો વસ્તુને આપવાની ક્રિયા છે. હું તમને મારા હાથમાંથી જેવી રીતે એકાદું પુષ્પ આપુ તેવીજ રીતે વાસ્તવિકપણે આધ્યાત્મિક શક્તિ આપી શકાય છે. આ અક્ષરે અક્ષર સત્ય કથન છે. ભારત વર્ષમાં આ ભાવના ધણીજ પ્રાચીન કાળથી ચાલી આવે છે અને પાશ્ચાત્ય મુલકોમાં ધૃશ્વર પ્રેરિત દૂતોની પરંપરાની માન્યતા, વિશ્વાસ અને કલ્પનામાં એ દીક્ષામાં આવે છે. તેટલા માટે પ્રથમ ચારિત્ર્ય પ્રાપ્ત કરો—આ વસ્તુ મનુષ્યને કરવા યોગ્ય શ્રેષ્ઠમાં શ્રેષ્ઠ કર્તવ્ય છે. પ્રથમ તમે જાતે સત્યનો સાક્ષાત્કાર કરો ત્યાર પછી કેક લોકો તમારી પાસે સત્યની જીજ્ઞાસાથી આવશે. તેમને તમે ઉપદેશ બરાબર કરી શકશો. મારા ગુરુદેવની આવી ભાવના હતી અને તેઓ બીજા કોઇની કદિ ટીકા કરતા નહિ.

ધણાં વર્ષો સુધી એ મહાપુરુષના સત્સંગમાં હું રહ્યોહું પણ તેમના મુખમાંથી કોઇના ધર્મની નિંદાનો એક શબ્દ સરખો નીકળતો મેં કદિ સાંભળ્યો નથી. તેમને સર્વધર્મપ્રતિ સમભાવ હતો; કારણકે એ બધામાં તેમને એકતાની પ્રતીતિ થઇ હતી. મનુષ્ય બુદ્ધિવાદનો—જ્ઞાનમાર્ગનો, ભક્તિમાર્ગનો, યોગ માર્ગનો કે કર્મમાર્ગનો હોઇ શકે, તેનેજ ભિન્ન ભિન્ન ધર્મોમાં આમાંનો કોઇપણ માર્ગ હોઇ શકે. આવું છતાં આ ચારે માર્ગો એકજ મનુષ્યમાં એકત્રિત કરવા પણ શક્ય છે, અને ભવિષ્યની માનવજાતિ આજ કરી રહી છે. મારા ગુરુદેવની આજ ભાવના હતી. તેઓ કોઇમાં દોષ જોતા નહિ, પરંતુ તેઓ સર્વમાં સાફ જોતા.

આ અલૌકિક પુરુષના દર્શન કરવાને સહઆવાધ લોકોનાં ટાળે ટાળાં આવતાં અને ભાવપૂર્વક તેમની અસં-
સ્કારી (ગામડીઆ) વાણીને ઉપદેશ સાંભળતા કે જે

વાણીનો એકે એક શબ્દ ઓજસ અને ગ્લાન-પ્રકાશથી દીપ્ત હતો. મનુષ્યની વાણી કે વક્તૃત્વ નહિ, પણ મનુષ્યનું વ્યક્તિત્વ કે જે એના બોલાતા એકે એક શબ્દમાં રહેલું છે. તેજ લોકો ઉપર પ્રભાવ-છાપ પાડે છે. આપણું માહેલા દરેકને આવા પ્રસંગ ધણીવાર અનુભવવામાં આવે છે. ધણીવાર આપણે અતિ પ્રતિભા યુક્ત છટાદાર ભાષણો અને અજબ રીતે બુદ્ધિવાદ અને યુક્તિથી સમર્થન કરાતા વિવાદો સાંભળીએ છીએ, પરંતુ સાંભળીને ઘેર ગયા એટલે એ માહેલું આપણને જરીએ સાંભરતું નથી. અને કેટલીક વાર આપણે તદ્દન સાદી ભાષામાં બોલાતા શબ્દો સાંભળીએ છીએ, પણ તે આપણા મરણ પર્યંત આપણને યાદ રહે છે, તે આપણા જીવનના અંશ રૂપ બને છે, અને કાયમનું પરિણામ આણે છે. જે શબ્દોમાં મનુષ્યનું વ્યક્તિત્વ હોય છે, તેજ શબ્દો બીજા ઉપર અસર કરી શકે છે. માત્ર મનુષ્યની અંદર પ્રચંડ વ્યક્તિત્વ હોવું જોઈએ. સર્વ પ્રકારના ઉપદેશમાં આપવા અને લેવાની ક્રિયા હોય છે. શુરૂ આપે છે અને શિષ્ય લે છે. પરંતુ આપનારની પાસે આપવા યોગ્ય વસ્તુ હોવી જોઈએ, અને લેનારને લેવાની યોગ્યતા હોવી જોઈએ.

આ મહાત્મા કલકત્તાની સમિપમાં આવેલા એક સ્થળમાં નિવાસ કરવા લાગ્યા, આ કલકત્તા હિંદુસ્થાનનું વર્તમાન રાજ્યધાનિનું શહેર છે. અમારા દેશમાં વિદ્યાપીઠની સંસ્થાઓની મુખ્ય પીઠિકાનું એ નગર છે. એ વિદ્યાપીઠમાંથી પ્રત્યેક વર્ષે સેંકડો પ્રચ્છક બુદ્ધિના અને સંશ્લ-યાત્મ જડ વાદીઓ તૈયાર થઈને નીકળે છે. આવું છતાં એ જુદી જુદી વિદ્યાપીઠમાંથી ઉત્તીર્ણ થએલા મહાન વિદ્વાનો આ મહા પુરૂષના આશ્રમમાં આવતા અને એમનો

ઉપદેશ શ્રવણ કરતા. આ મહાપુરૂષના સંબંધમાં મારા સાંબળ-
વામાં આવ્યું અને હું પણ એમનાં વચનામૃતનું પાન કરવા જવા
લાગ્યો. તેઓનો એક સામાન્ય મનુષ્યના જેવો જ દેખાવ હતો.
તેમના દેખાવમાં કોઈ પણ પ્રકારની વિશિષ્ટતા જણાતી નહોતી.
આ મહાપુરૂષ બહુ સામાન્યમાં સામાન્ય અને સાદામાં
સાદી ભાષામાં ઉપદેશ આપતા હતા. આ ઉપરથી મને
લાગ્યું કે “ શું આવો સામાન્ય પુરૂષ મહાન ગુરુ
હોઈ શકે ? ” એક દિવસ હું સંકોચાતા સંકોચતા એમની
પાસે ગયો અને અત્યાર લગી મારા જીવનમાં બીજાઓને
જે પ્રશ્ન હું પુછ્યા કરતો હતો તેજ પ્રશ્ન મેં તેમને પણ
પુછ્યો. “ મહારાજ, શું આપ ઇશ્વરને માનો છો ! ” જવા-
બમાં એમણે તરત “ હા ” કહી. “ શું તે આપ સિદ્ધ
કરી આપી શકશે ? ” એમણે તેની પણ “ હા ” પાડી.
“ કેવી રીતે આપ તે સિદ્ધ કરી શકશે ? ” આવું પાછું મેં
પુછ્યું. “ તેના જવાબમાં તેમણે જણાવ્યું કે જેવી રીતે
તમને હું અહીં બેઠેલા જોઉં છું, તેવીજ રીતે હું ઇશ્વરને
જોઈ રહ્યો છું. બદકે તેના કરતાં પણ અધિક સ્પષ્ટતાથી હું
તેમનો સાક્ષાત્કાર કરી રહ્યો છું. ” આની એકદમ મારા
ઉપર ધણી અસર થઈ. કારણકે ઇશ્વરને હું પ્રત્યક્ષ જોઈ રહ્યો
છું, ધર્મ એ સત્ય વસ્તુ છે. તેનો સાક્ષાત્કાર કરી શકાય છે,
આપણે આ વિશ્વના પદાર્થોની પ્રતીતિ કરીએ છીએ તેના
કરતાં ધણેજ દરજ્જે અતિસ્પષ્ટતાથી આપણે ધર્મની પ્રતીતિ
કરી શકીએ, આવો બેઘડક જવાબ આપનાર પુરૂષ પહેલી
વારજ મેં જોયો. આ પ્રસંગ પછી હું દરરોજ વધારે ને
વધારે આ મહાપુરૂષના નિકટના સંબંધમાં આવવા લાગ્યો.
અને ધર્મ બીજાને આપી શકાય છે (કોઈ આપવાની
ચીજની માફક) એની મને બરાબર ખાતરી થઈ. આવા
મહાત્માનો લવલેશ સ્પર્શ કે માર્તન્દ્યિત કૃપાકટાક્ષ સમગ્ર

જીવને પલટાવી શકે છે. મે ભગવાન બુદ્ધ, ભગવાન ઈસુ-
ખ્રીસ્ત, મહમદ પેગંબર અને એવા બીજા પ્રાચીનકાળના
અવતારી પુરુષોની અને મહાત્માઓની જીવન કથાના
સંબંધમાં તેમજ આધ્યાત્મિક શક્તિથી કષ્ટક જીવોના
જીવન ક્ષણવારમાં પરિવર્તન પામ્યાંના પ્રસંગોના સંબંધમાં
મેં ઘણું વાંચ્યું હતું; અને એ બધું પ્રત્યક્ષ સત્ય થએલું
મેં અનુભવ્યું, અને જ્યારે આ અદ્ભુત પુરુષના દર્શન કર્યા
ત્યારે મારી સર્વ શંકાઓ નિર્મૂળ થઇ ગઇ. અને એજ
પ્રમાણે બનવું શક્ય છે. મારા ગુરૂદેવ કહેતા કે “ દુનિયાના
કોઇપણ પદાર્થ કરતાં અધિક વાસ્તવિકતાથી અને અધિક
ગમ્યતાથી ધર્મની આપણે કરી શકાય છે.” વાસ્તે પ્રથમ
આધ્યાત્મિક શક્તિ પ્રાપ્ત કરો; પ્રથમ જનસમાજને આપવા
યોગ્ય વસ્તુ મેળવો અને ત્યારપછી તે આપવાને માટે જગત
પ્રતિ તમારો હાથ લાંબાવો. ધર્મ એ વાર્તાલાપ, મતમતાંતર,
કોઈ કલ્પના કે કોઈ સંપ્રદાય નથી. ધર્મ એ કદિ સંપ્રદાય
કે વાડાઓમાં અસ્તિત્વ ધરાવતો નથી. ધર્મ એ આત્મા
અને પરમાત્માના સંબંધસ્વરૂપ છે; તેથી એ સંપ્રદાય અને
વાડામાં કેવી રીતે હોઇ શકે? આમ જો બને તો ક્ય અને
વિક્રયમાં ધર્મનો અધઃપાતજ થાય, અને જ્યાં જ્યાં ક્ય
વિક્રય-વ્યાપાર હોય છે; અથવા જ્યાં જ્યાં ધર્મમાં વ્યાપારના
ધોરણો હોય છે ત્યાં ત્યાં ધર્મનો નાશજ થાય છે. દેવ
મંદિરો, ચર્ચો કે મસ્જિદો બાંધવામાં અથવા સામુદાયિક
પ્રાર્થના કરવામાં ધર્મ સમાયલો નથી. પુસ્તકો, શબ્દો, વ્યા-
ખ્યાનો, કે કોઇપણ પ્રકારના બંધારણોમાં ધર્મ રહેલો નથી.
પરંતુ ધર્મ તો સાક્ષાત્કારમાં જ રહેલો છે. વસ્તુતઃ આપણાં
બધાના બળુવામાં છે કે જ્યાં સુધી આપણે પોતાની જાતે
સત્યની પ્રતીતિ કરીએ નહિ; ત્યાં સુધી બીજા કશાથી આપણું
મન સમાધાન પામેજ નહિ. ગમે એટલી આપણે દલિલો

કરીએ; અને ગમે એટલું આપણે શ્રવણ કરીએ; તો પણ આપણું કોઈ રીતે સમાધાન થઈ શકે એમ નથી; માત્ર એકજ વસ્તુ આપણું સમાધાન કરી શકે એમ છે, અને તે આપણી જાતે કરેલો સાક્ષાત્કાર છે. અને જો એવો સાક્ષાત્કાર કરવાને આપણે પ્રયત્નજ કરીએ તો આપણાં માંહેલા પ્રત્યેકને એવો સ્વાનુભવ શક્ય છે. ધર્મનો સાક્ષાત્કાર કરવાને અર્થે આવા પ્રયાસની પ્રથમ ભાવના તે ત્યાગની ભાવના છે. જેમ જાને તેમ અધિક પ્રમાણમાં આપણે ત્યાગ કરવોજ જોઈએ. અધિકાર અને પ્રકાશ સાંસારિક સુખનો ઉપભોગ અને પ્રભુ-સુખનો ઉપભોગ કદિ બન્ને સાથે સાથે રહી શકેજ નહિ. “ તમે કદિ ઈશ્વર અને લક્ષ્મીની સાથે સાથે ઉપાસના નહિ જ કરી શકો. ”

અતિ મહત્વનું અને અદ્ભુત ખીણું એક સત્ય જે હું મારા ગુરૂદેવ પાસેથી શિખ્યો, તે એ છે કે વિશ્વના સમસ્ત ધર્મો એક ખીણમાં અસંગત કે વિરોધી નથી, પણ તે બધા માત્ર એકજ સનાતન ધર્મના ભિન્ન ભિન્ન સ્વરૂપો છે. સર્વ કાળમાં એકજ અનાદિ અનંત ધર્મ અસ્તિત્વ ધરાવતો હતો, અને સદા સર્વદા તેજ અસ્તિત્વ ધરાવશે, અને એનો એજ ધર્મ ભિન્ન ભિન્ન દેશોની અંદર ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારે આવિર્ભાવ પામે છે. આથી આપણો વિશ્વના સમસ્ત ધર્મ પ્રતિ આદર ભાવ હોવો જોઈએ અને જેમ જાને તેમ એ સર્વ ધર્મોને આપણે સ્વીકારવા પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. ધર્મ એ માત્ર મનુષ્ય જાતિ અને દેશની પરિસ્થિતિ અનુસાર અસ્તિત્વમાં આવે છે, એટલુંજ નહિ પણ તે દરેક વ્યક્તિની શક્તિ અનુસાર આવિર્ભાવ પામે છે.

કોઈની અંદર પ્રધાનપણે કર્મરૂપે તો કોઈની અંદર પ્રધાનપણે ભક્તિ રૂપે, તો કોઈની અંદર પ્રધાન પણે યોગરૂપે તો કોઈની અંદર પ્રધાનપણે જ્ઞાનરૂપે, આવી રીતે લિન્ન લિન્ન સ્થિતિ અને શક્તિ અનુસાર ધર્મ આવિર્ભાવ પામે છે. વસ્તુસ્થિતિ આવી હોવાથી “તમારો ધર્મ પંથ ખોટો છે” એવું બીજાને કહેવું એ કોઈ રીતે ચાગ્ય નથી. સત્ય એક તેમજ બહુ સ્વરૂપે ભાસી શકે, કે જેથી કરીને લિન્ન લિન્ન દૃષ્ટિ બીંદુથી એકજ સત્યની સર્વ બાબુઓ આપણે જોઈ શકીએ છીએ. આવું તાત્વિક રહસ્યનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવું ધર્મ આવશ્યક છે, આવું જ્ઞાન પ્રાપ્ત થતાં અન્ય પ્રતિભા આપણો વિરોધી ભાવ ટળી જઈ સર્વ પ્રતિ આપણો અપરિમિત સમભાવ સ્ફુરી નીકળશે. આ સૃષ્ટિમાં જ્યાં લગી ભિન્ન ભિન્ન પ્રકૃતિઓ અને અભિરૂચિઓ અસ્તિત્વમાં છે, ત્યાં લગી એકજ ધર્મના સત્યોનો ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારનો ઉપયોગ આવશ્યક છે. આવું જ્ઞાન થતાં એક બીજા પ્રતિ ક્ષમા અને સહિષ્ણુતાથી વર્તવું એ આપણું કર્તવ્ય છે, એવું આપણને સમજાવ્યા વગર રહેશે નહિ. જેવી રીતે કુદરતમાં વિવિધતામાં એકતા રહેલી છે; તેમજ સૃષ્ટિમાં અપરિમિત ભેદોની અંદર એક અવિકારી અનાદિ અનંત સ્વતંત્ર સત્તા વ્યાપેલી દીઠામાં આવે છે; તેવીજ રીતે પ્રત્યેક મનુષ્યના સંબંધમાં પણ છે; પિંડ એ બ્રહ્માંડનું માત્ર નાનું સરખું આવર્તન-નમુનો છે; આ વિશ્વની ભિન્ન ભિન્ન અગણિત વિવિધતાનું અસ્તિત્વ હોવા છતાં એ સર્વની અંદર એકતા પ્રાપ્ત એક અભિન્નતા રહેલી છે, અને તેનોજ આપણે સાક્ષાત્કાર કરવાનો છે. અન્ય સર્વ ભાવનાઓ ઉપરાંત

વર્તમાન કાળમાં આ ભાવનાની ધણીજ આવશ્યકતા છે એવું મારું માનવું છે.

હું એવા દેશમાંથી આવું છું કે જે ધર્મના અનેક સંપ્રદાયોનું ઉદ્ભવસ્થાન છે-છતાં સદ્ભાવ્યે કે દુર્ભાવ્યે જેને જરી પણ ધાર્મિક વિચાર છે એવો પ્રત્યેક જણ આ દેશમાંથી ત્યાં પ્રથમથી ભૂમિકા તૈયાર કરી રાખનારા ધર્મ પ્રચારકોને મોકલવાને ઇચ્છા રાખે છે-એવી ભૂમિમાં મારો જન્મ થયેલો છે; અને મને મારી બાધ્યાવસ્થામાંથીજ જગતના વિવિધ ધર્મોના વિચારોનો પરિચય થવા પામ્યો છે. મેં મેં ધર્મ સંપ્રદાયના ઉપદેશકો પણ ત્યાં જન્મ પોતાના ધર્મનો ઉપદેશ કરે છે. અમે એ સર્વનો સત્કાર કરીએ છીએ. અમારી ભારતભૂમિ ધર્મ ઉપદેશનું યોગ્ય ક્ષેત્ર છે. બીજા દેશો કરતાં તે ધર્મને વધારે અનુકૂળ ક્ષેત્ર છે. જે તમે ત્યાં જન્મ રાજકીય વિષયોના સંબંધમાં પ્રસાર કરવા માગશો તો જન સમાજ તે સમજશે નહિ પણ જે તમે ગમે તેવા વિલક્ષણતા વાળા પણ ધર્મનો ત્યાં ઉપદેશ કરવા માગશો તો અદ્ય સમયમાં સેંકડો અને હજારો ધર્મ જ્ઞાસુઓ તમારા પંથમાં અનુયાયીઓ તરીકે જોડાશે, અને તમારા આજ જન્મમાં તમને દેવ બનવાની અને દેવ તરીકે પૂજાવાની અમુલી તક પ્રાપ્ત થશે. આવો પ્રકાર ત્યાં છે, તેને માટે મને અત્યંત આનંદ થાય છે. અમે ભારતવાસીઓ એની આવશ્યકતા માનીએ છીએ. હિંદુઓમાં વિવિધ ધર્મ સંપ્રદાયો છે. તેની સંખ્યા લગભગ અગણિત છે અને તે માંહેલા કેટલાક ધર્મ સંપ્રદાયો બાહ્ય દૃષ્ટિએ તો એક બીજામાં છેકજ વિરોધી જણાય છે; છતાં એક સનાતન ધર્મના એ સર્વ આવિર્ભાવો છે, એવું તેઓ તમને જણાવશે. “ऋचीनां वैचियाद् ऋजुकुटिल नाना पथ शुषाम् । नृणामेको गन्तव्यस्तानि पयसा मरण

ચઢવ ॥ ” જેવી રીતે જુદી જુદી નદીઓ જુદા જુદા
 પર્વતોમાંથી નીકળી સીધી કે વાંકી ચુંકી રીતે વહન કરી
 આખરે એક મહાસાગરના જળમાં ભળે છે તેવીજ
 રીતે ભિન્ન ભિન્ન ઋત્વિઓને લઇને સીધા કે વાંકા
 ધર્મ પંથે ચાલનારા મનુષ્યો હે પ્રભુ, અંતે તમને જ
 પામે છે. ” આ એક કેવળ કલ્પના કે ભાવનાજ
 નથી; પરંતુ એ જીવનમાં આચરવાની, સ્વાતુલ્ય કરવાની
 બાબત છે. વળી તે કેટલીક બાબતમાં ટેકા આપવામાં
 આવે છે તેવી રીતે ટેકા આપવાની પદ્ધતિની પણ નહિ
 પણ કેવળ તે વર્તનની વસ્તુ છે. “ હા, બરાબર છે, આમાં
 કેટલીક ઘણી સારી ભાવનાઓ છે. ” (કેટલાક મનુષ્યો તો
 અતિ અજ્ઞ રીતે એવી વિસ્તૃત ભાવનાના વિચારો
 ધરાવે છે કે ઇતિહાસ પહેલાના વિકાસ ક્રમના બીજા
 સર્વ ધર્મો તો નાના, નાના અંશે છે “ પરંતુ અમારો
 ધર્મ તો પૂર્ણતાનો ધર્મ છે. ”) અમારો ધર્મ પ્રાચીનમાં
 પ્રાચીન છે એટલા માટે તે શ્રેષ્ઠ છે, એવું કેટલાક પ્રતિપા-
 દન કરે છે; તેમજ અમારો ધર્મ અર્વાચીનમાં અર્વાચીન છે
 એટલા માટે તે ઉત્તમ છે એવું પણ કેટલાક સિદ્ધ કરે છે.
 પરંતુ એ દરેક ધર્મની અંદર ઉદ્ધારક શક્તિ રહેલી છે,
 એવી આપણને પ્રતીતિ હોવી જોઈએ. મંદિરો અને દેવળોની
 અંદર જે તમે ધર્મ પ્રવચનો સાંભળ્યા છે તે કેવળ હ્રેમી
 વિચારો અને શબ્દ જાળજ હોય છે, અને એજ બેદભાવ
 ઉત્પન્ન કરવામાં કારણભૂત છે. સર્વનો ઇશ્વર એકજ છે,
 અને તેજ સર્વનો આધારભૂત અને જીભેદાર છે, તમે હું
 કે કોઇપણ મનુષ્યનું મંડળ આત્માના યતિકયિત વિમોચન
 અને યોગક્ષેમનું વહન કરતું નથી, પરંતુ એ એક ઇશ્વરજ
 કરે છે; એ સર્વનો એક સર્વ શક્તિમાન ઇશ્વરજ જવાબ-

દાર છે. એ શિવાય અન્ય કોઇપણ નહિ. મનુષ્યો પોતાને ઇશ્વરના અસ્તિત્વને માનનારા બનાવે છે; છતાં સર્વ સત્ય તે ઇશ્વરે એક મનુષ્યના નાના સરખા સમાજનેજ સોંપ્યું છે, અને તે નાનો સરખો સમાજ જ સર્વ માનવજાતિનો સં-રક્ષક અને નેતા છે, એવું તેઓ કેવી રીતે માને છે, તે હું સમજી શકતો નથી. “ ન બુદ્ધિમેદં જનયેત્ ” કોઇપણ મનુષ્યની શ્રદ્ધામાં વિક્ષેપ કરવા મથશે નહિ. જે તમે કોઇને હોય તેના કરતાં અધિક સારી સ્થિતિમાં મૂકી શકો એમ હો, જે તમે તે મનુષ્ય જે ભૂમિકામાં હોય તેજ ભૂમિકામાં પોતાને સ્વાધીનમાં લઈ તેને ઉચ્ચ ભૂમિકામાં જવાને માટે વિશેષ વેગ આપી શકો એમ હો, તો ભક્ષે તમે એ પ્રમાણે પ્રયત્ન કરો; પરંતુ નાહક તમે કોઇને સ્થાન બ્રહ્મ કે સ્થિતિ બ્રહ્મ કરશો નહિ—મનુષ્ય પાસે જે છે તેનો નાશ કરશો નહિ. ખરો ગુરૂ તો તે છે કે જે ક્ષણવારમાં હજારો લોકોના વચમાં મનુષ્યના જીવનમાં પરિવર્તન કરી શકે છે. ખરો ગુરૂ તો તેજ છે કે જે પોતાના શિષ્યનો અધિકાર તપાસી તત્ક્ષણ તેની ભૂમિકા પર્યન્ત પોતે નીચે ઉતરી શકે છે, શિષ્યના આત્મામાં પોતાના આત્માને પ્રવેશાવી શકે છે, શિષ્યના નેત્રોથી જોઈ શકે છે, શિષ્યના કાનથી સાંભળી શકે છે, અને શિષ્યની બુદ્ધિથી પોતે વિચારી શકે છે. આવાજ ગુરૂ વાસ્તવિક રીતે ઉપદેશ આપવાને યોગ્ય છે, અન્ય નહિ. જગતમાં જે નિષેધક, ખંડનાત્મક અને અને ભંજક સ્વભાવના ગુરૂઓ દીઠામાં આવે છે, તેઓ જનસમાજનું જરી પણ હિત કદિએ કરી શકવાના નથી.

મારા ગુરૂના સાન્નિધ્યમાં રહીને હું જોઇ શક્યો છું કે મનુષ્ય આ દેહમાંજ પોતે પૂર્ણતા પ્રાપ્ત કરી શકે છે. એ

ગુરુના મુખમાંથી કોઈ દિવસ પણ કોઈના અકલ્યાણનું એક વચન સરખું નીકળ્યું નથી; તેમજ કોઈના દોષ નિરૂપણનો એક શબ્દ પણ બોલાયો નથી. તેમનાં નેત્રો બીજના દોષ જોવાની શક્તિથી પર હતાં, એમના મનની અંદર દોષનું ચિંતન કરવાની શક્તિજ રહી નહોતી. તેઓ સર્વ ભૂત પ્રાણીઓમાં સારા શિવાય બીજું જોતાજ નહિ. પરમ પવિત્રતા અને પરમ ત્યાગ એ આધ્યાત્મિકતાનું એક રહસ્ય છે. “ન કર્મણા ન પ્રજયા ધનેન ત્યાગેનૈકે અમૃત-ત્વમાનસુ:” ॥ “કર્મથી, પ્રજાથી કે ધનથી નહિ પરંતુ માત્ર ત્યાગથીજ અમૃતત્વ પામી શકાય છે,” આવું વેદવચન છે. “Sell all thou hast and give the poor, and follow me.” “તું તારૂં સર્વસ્વ વેચી સાટી નિરાધાર ગરિબોને એકવાર આપી દે અને એ પછી તું મારે શરણે આવ.” ભગવાન ઇસુખ્રીસ્તનું પણ આવુંજ કહેવું છે.

સર્વ મહાત્માઓ, અવતારી પુરૂષો અને પેગંબરોએ આ પ્રમાણેજ કહ્યું છે; અને એજ પ્રમાણે પોતાનું જીવન ગાળ્યું છે. ઉચ્ચ ત્યાગ શિવાય પરમ આધ્યાત્મિકતા કેવી રીતે આવી શકે? જ્યાં જ્યાં ધાર્મિક વિચારો છે, ત્યાં ત્યાં ત્યાગ એ સર્વ ધાર્મિક વિચારોના મૂળ ભૂત હોય છેજ; અને તમે જોઈ શકશો કે જ્યાં એ ત્યાગની ભાવના ઓછી થતી જાય છે, ત્યાં ધર્મના પ્રદેશમાં ઈદ્રિયસુખ-વિષય સુખનો પ્રવેશ થવા પામે છે; અને તેટલાજ પ્રમાણમાં આધ્યાત્મિકતા પણ ન્યૂન થઈ જાય છે, એ મહાપુરૂષ તો ત્યાગની મૂર્તિજ હતા. અમારા ભારત વર્ષમાં જે પુરૂષ સન્યાસ ગ્રહણ કરે છે તે પુરૂષને ભૌતિક ધનદૌલત અને પોતાની પ્રતિષ્ઠાનો ત્યાગ કરવો આવશ્યક ગણાય છે. અને મારા ગુરુદેવે અક્ષરશઃ એ જ પ્રમાણે જીવન ગાળ્યું છે. એવા શ્રીમંતો

હતા કે જેઓના હસ્તથી અપાયલા દાનનો પરિચ્છેદ માત્ર જો એ મહાત્મા કરત; તો તેઓ પોતાની જાતને કૃતકૃત્ય અને ધન્ય માનત, એટલું જ નહિ પણ જો એ મહાત્માએ દાન પરિચ્છેદની લવલેશ ઇચ્છા જ બતાવી હોત, તો હજારો ને લાખો રૂપીઆનો ઢગ તેમના ચરણ કમળમાં પોતાને અહો ભાગ્ય સમજી તેઓ કરત. પરંતુ એ શ્રીમંતનો એ બાબતમાં નિરાશ થઈને પાછાં જવું પડતું. આ મહાત્મા દ્રવ્યની તૃષ્ણા અને કામનાની વૃત્તિ ઉપર પૂર્ણ પણે જય મેળવનાર, જીવન્ત સાક્ષાત્કાર કરનાર, વિજયશાલી આદર્શરૂપ પુરૂષ હતા. તેઓ દંડના વિચારોથી પર હતા. ચાલુ સદીમાં આવા પુરૂષોની ઘણી જરૂર છે. પોતે જેને જરૂરીઆતો માને છે તે વગર એક માસ પણ પોતે જીવી ન શકે એવું જન સમાજે માનવા માંડ્યું છે અને પોતાની માનેલી “જરૂરીઆતો” નો તેઓ ભુખિતિના પ્રમાણમાં વધારતાજ નય છે. એવા વર્તમાન સમયમાં આવા ત્યાગની ભાવનાની ઘણી જ આવશ્યકતા છે. ચાલુ જમાનામાં આવા જડવાદના જમાનામાં પણ વિશ્વની સર્વ સંપત્તિ અને સમસ્ત નામ કીર્તિને તૂણ સમાન ગણનાર પુરૂષ હયાત છે એવું જગતના સર્વ શંકાશીલ અને સકળ જડવાદીઓને સિદ્ધ કરી આપે એવો સમર્થ પુરૂષ ઉત્પન્ન થવાની ખાસ જરૂર છે; અને કાંચન અને કામિનીને તૂણવત્ ગણનાર પુરૂષો આ વિશ્વમાં છે પણ ખરા. ‘બહુ રત્ના વસુંધરા.’

મારા ગુરૂદેવે પોતાના જીવનનો પ્રથમ ભાગ આધ્યાત્મિક શક્તિ પ્રાપ્ત કરવામાં અને જીવનનો બાકીનો ભાગ પ્રાપ્ત કરેલી આધ્યાત્મિક શક્તિ જનસમાજમાં પ્રસારવામાં ગાળ્યો હતો. એ પરમહંસ દેવનો ઉપદેશ શ્રવણ કર-

વાને સહસ્રાવધિ લોકોના ટાળેટાળાં દરરોજ આવતાં, અને ચોવીસ કલાકમાંથી વીસ કલાક પર્યન્ત એ ઉપદેશની અસ્ખલિત ધારા ચાલ્યા કરતી. આ પ્રમાણે એક દિવસ નહિ પણ મહિનાઓ ને મહિનાઓ ચાલતું. આવા અતિશય પરિશ્રમને લઇને આખરે એમના શરીરનું સ્વાસ્થ્ય બગડ્યું. આવું છતાં સર્વ ભૂત પ્રાણીઓ પ્રતિ એમનું હૃદય એટલું બધું પ્રેમ પૂર્ણ હતું કે આવનારા હજારો માણસોમાંથી એક સામાન્યમાં સામાન્ય માણસ પણ જો એમની મદદ માગતો તો તેમનાથી કદિ ના પાડી શકાતી નહિ. ધીરે ધીરે આમાંથી ગણાના ગંભીર દર્દનું રૂપ પકડ્યું. આવી સ્થિતિમાંજે તેમની પ્રવૃત્તિ ચાલુજ રહેતી. એ પ્રવૃત્તિમાંથી તેમને કાષ્ઠપણુ વારી શકતું નહિ. લોકો એમને મળવા માગે છે એવી ખબર પડ્યા બરોબર લોકોને અંદર આવવાં દેવા માટે તેઓ આગ્રહ કરતા, અને એમના દરેકે દરેક પ્રશ્નનું બરાબર સમાધાન કર્યા વગર રહેતા નહિ. તેઓ ક્ષણવાર પણ વિશ્રાંતિ લેતા નહિ. એમના ગળાનું દર્દ ઘણુંજ વધી ગયું હતું, એ અરસામાં એક ગૃહસ્થે પરમહંસ દેવને પ્રશ્ન કર્યો કે “ મહારાજ, આપ મહાન્ યોગી છો તો તમારા મનનો યત્નિચિત ઉપયોગ કરી શામાટે તમે તમારૂં શારીરિક દર્દ નિર્મૂળ કરતા નથી” થોડી વારતો એમણે તેનો જવાબ આપ્યો નાહ; પણ ફરી ફરીને એનું એજ બ્યારે પુછવામાં આવ્યું એટલે એમણે ધીરે રહીને પ્રત્યુત્તર આપ્યો કે “ હે વત્સ, અત્યાર સુધી તમને હું જ્ઞાની પુરૂષ ધારતો હતો પણ તમે તો આ સંસારના લોકો જેવીજ વાત કરો છો. મેં માંડે મન પ્રભુને એકવાર સમર્પી દીધું છે, તો શું આ શરીર કે જે આત્માને રહેવાને એક પીંજરા સમાન છે, તેને વાસ્તે તે મનને હું પાહું લઇ લઉં એવું તમે કહેવા માગો છો ?

તેઓ તો જન્મને તેમ લોકોને ઉપદેશ આપ્યાજ કરતા હતા, એવામાં જન સમાજમાં ચારે તરફ એવા સમાચાર ફેલાયા કે મહાજશીનું શરીર વધારે વખત ટકે એમ નથી. આવા સમાચાર લોકોને કાને પડતાં પહેલાંના કરતાં ઘણીજ વધારે સંખ્યામાં લોકોના જીવના જીવ મહારાજશીના દર્શનાર્થે આવવા લાગ્યા. અમારા હિંદુસ્થાનમાં ગુરૂઓ અને મહાત્માઓ પાસે લોકોનાં ટાળે ટાળાં કેવી રીતે આવે છે અને તેમને ઘેરી વળે છે, અને આ દેહમાં ઇશ્વર તુલ્ય ગણી પૂજન કરે છે, તેનો તમને ખ્યાલ આવી શકશે નહિ. એકડો માણસો માત્ર તેમના વસ્ત્રને સ્પર્શ કરીને પણ કૃતાર્થ થવા ઉત્સુક હોય છે. બીજાની અંદર આધ્યાત્મિક શક્તિ રહેલી છે, એવી ભાવના માત્રથી પોતાની અંદર આધ્યાત્મિક શક્તિ ઉત્પન્ન કરી શકાય છે. મનુષ્ય જે જે ઇચ્છે છે, અને તેની ભાવના કરે છે, તે તે મનુષ્યને પ્રાપ્ત થાય છે. જેવું આ એક વ્યક્તિ પરત્વે છે, તેવુંજ પ્રજા પરત્વે પણ છે. તમે હિંદુસ્થાનમાં જઈ રાજકીય વિષય ઉપર ભાષણ આપશો તો તે ભાષણ સાંભળવા નહિ જેવાજ માણસો આવશે. પછી ભલેને એ ભાષણ ગમે એટલું ઉત્તમ પ્રકારનું હોય. પરંતુ જો તમે ત્યાં જઈ ધર્મ ઉપદેશ કરવા માગશો, અને એ પ્રમાણે ધાર્મિક જીવન ગાળશો તો એકડો માણસો માત્ર તમારા દર્શન કરવા અને ચરણ સ્પર્શ કરવાજ આવશે. જન-સમાજમાં જેમ જેમ વધારે ને વધારે વાત ફેલાતી ગઈ કે પરમહંસદેવ હવે થોડા વખતમાં આપણને છોડી ચાલ્યા જશે, તેમ તેમ પહેલાં કરતાં વધારે ને વધારે લોકોની મેદનીની ઠંઠ ત્યાં જામવા લાગી; અને મારા ગુરૂદેવ પોતાના શરીરના આરોગ્યની લવલેશ પણ દરકાર રાખ્યા વગર અવિ-

ત્રાંતપણે તેમને ઉપદેશ આપ્યા જતા હતા. એ રીતે એ બંધ કરાવી શકતા નહિ. કેટલાક લોકો તો ધણી દૂરથી આવતા હતા; તેથી તેમના પ્રશ્નનું સમાધાન કર્યા વગર પરમહંસજીને કળ વળતીજ નહિ. “ જ્યાં લગી હું બોલી શકું છું ત્યાં લગી મારે એમને ઉપદેશ આપવોજ જોઈએ. ” આ પ્રમાણે તેઓ કહેતા, અને જેવું કહેતા તેવુંજ આચરતા. એક દિવસે તેમણે અમને સર્વેને કહી દીધું કે આજ હું આ ક્ષણિક દેહનો પરિત્યાગ કરીશ; અને વેદના પરમ પવિત્ર અક્ષર પ્રણવનો વારંવાર જાપ કરતા તેઓ તેજ દિવસે મહા સમાધિમાં ગયા અને અહાં લોકને પામ્યા.

એ પરમહંસદેવના વિચારો અને તેમનો પેગામ યથાર્થ રીતે સમજી જનસમાજને તેનો અરાખર ઉપદેશ આપી શકે એવા અધિકારી ભક્તો થોડાકજ હતા. વળી થોડાક તરૂણ ભક્તો પરમહંસજી પોતાની પાછળ મૂકી ગયા હતા કે જેઓએ સંસારનો ત્યાગ કરી સન્યાસ ગ્રહણ કરી ગુરૂના ધર્મ પ્રચારનું કાર્ય કરવા કટિબદ્ધ થયા હતા. એ યુવકોને છિન્ન બિન્ન કરી નાખવાને અનેક પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યા હતા, પરંતુ તેમના સમક્ષ પોતાના મહાન ગુરૂનું જ્વલંત દષ્ટાંત હોવાથી એ સર્વ પ્રયત્નો નિષ્ફળ ગયા હતા. વર્ષો સુધીના એ પુનિત જીવનના સત્સંગના પ્રતાપે તેઓ અચળ અને દઢવૃત્ત રહી શક્યા હતા. એ યુવકો સન્યાસ-શ્રમમાં રહી પોતાના જન્મભૂમિના શહેરોની ભીંજ અને શેરીઓમાં જઈ ભિક્ષાજ માગી લાવી પોતાની સ્ત્રીશ્યાવો નભાવતા હતા, જોકે એ યુવક સન્યાસીઓ માટેલા કેટલાક સન્યાસીઓ તો પ્રથમ પંક્તિના ઉચ્ચ કુટુંબના હતા. શરૂઆતમાં તેમને ધણી ધણી હરકતો અને મુશ્કેલીઓ આવી;

પરંતુ એ કથાથી ન હગતાં પોતાના ગુરુદેવનો દિવ્ય સંદેશો સમસ્ત ભારતવર્ષમાં પ્રસારવાને તેઓએ અહર્નિશ પ્રયત્નો કર્યા; અને તે ત્યાં સુધી કે ગુરુદેવના ઉપદેશના વિચારોથી ભારતવર્ષની સર્વ જનસમાજનું વાતાવરણ પૂર્ણપણે વ્યાપ્ત થઈ ગયું. આ મહાપુરુષ, પ્રથમ જણાવ્યું તે પ્રમાણે, બંમાળા પ્રાંતના એક અપ્રસિદ્ધ નાના સરખા ગ્રામના વતની તેમજ નિરક્ષર છતાં કેવળ પોતાના દૃઢ સંકલ્પના શુદ્ધ સામર્થ્યથી પોતે સત્યનો સાક્ષાત્કાર કરી સકળ જનસમાજને તેનો ઉપદેશ કર્યો; અને એ ઉપદેશ પ્રજાસિક્ષા જીવંત રાખવાને પોતાની પાછળ થોડાક યોગ્ય અધિકારી યુવકો મૂકતા ગયા.

આજે ભગવાન શ્રી રામકૃષ્ણ પરમહંસ દેવનું પુનિત નામ કરોડોની વસ્તી વાળા આર્યાવર્તમાં સકલ આબાલ વૃદ્ધને જાણીતું થઈ ગયું છે. એટલુંજ નહિ પણ એ મહાપુરુષનો પ્રતાપ ભારતવર્ષની બહાર પણ પ્રસરવા પામ્યો છે. આ પૃથ્વીમાં જ્યાં જ્યાં મેં બાપણો કર્યા છે, તેમાં કોઈપણ ઠેકાણે જે મારા મુખમાંથી સત્યનો, આધ્યાત્મિકતાનો એકાદો એ શબ્દ નીકળવા પામ્યો હોય, તો તે મારા ગુરુદેવનો છે; અને તેમાં જે કાંઈ દોષો જણાયા હોય તો તે સર્વ મારા છે.

આધુનિક દુનિયાને ભગવાન શ્રીરામકૃષ્ણ પરમહંસ દેવનો નીચે પ્રમાણે સંદેશો છે. “ તમે મતમતાંતરો, ધર્મના વાડાઓ, સંપ્રદાયો, મંદિરો, દેવળો કે મસ્જિદોની દરકાર કરશો નહિ. પ્રત્યેક મનુષ્યની અંદર જે આધ્યાત્મિક શક્તિ-ચેતન વિરાજ રહેલું છે. તેની આગળ એ સર્વની કંઈજ ગણના નથી; અને વસ્તુતઃ મનુષ્યની અંદર રહેલી આધ્યાત્મિક શક્તિનો વિકાસ કરવો એજ આવશ્યક છે. અને એ આધ્યાત્મિક શક્તિનો જેમ જેમ વિશેષને વિશેષ

વિકાસ કરવામાં આવે છે, તેમ તેમ વિશેષ ને વિશેષ તે મનુષ્ય સામર્થ્યવાન અને જન સમાજને હિતકારી બનતો જાય છે. પ્રથમ તમે એ શક્તિ પ્રાપ્ત કરો. પ્રથમ તમે એ સામર્થ્ય સિદ્ધ કરો. અને કોઈની પથ્ય નિંદા ન કરો; કારણકે સર્વ મતમતાંતરો અને ધર્મ સંપ્રદાયોમાં કોઈને કોઈ સત્ય રહેલું છે. ધર્મ એટલે શબ્દજળ, નામો કે સંપ્રદાયો નહિ; પણ ધર્મ એટલે પોતાની અંદર રહેલી આધ્યાત્મિક શક્તિનો સાક્ષાત્કાર છે, એવું તમે તમારા જીવનથી સિદ્ધ કરી બતાવો. જેઓએ ધર્મનો સ્વાનુભવ કર્યો છે, તેઓજ ધર્મને ખરાબર સમજી શકે છે. જેઓએ આધ્યાત્મિક શક્તિ પ્રાપ્ત કરી છે તેઓજ તે શક્તિ બીજામાં પ્રકટાવી શકે છે, અને તેઓજ મનુષ્ય જાતિના ખરા ગુરુઓ અને ધર્મ ઉપદેશકો બની શકે છે. એવા મહાપુરુષોજ જ્ઞાન પ્રકાશના સામર્થ્ય સ્વરૂપ છે. ”

જે દેશની અંદર આવા મહા પુરુષો જેમ વધારે ને વધારે ઉત્પન્ન થાય છે તેમ તે દેશ વધારેને વધારે ઉન્નત સ્થિતિમાં આવતો જાય છે; અને જે દેશની અંદર આવા મહા પુરુષો કેવળ આભાવજ છે, તે દેશ તો અવનત દશામાંજ રહેવાને નિર્માણ થએલો છે, એમાંથી કોઈ પણ એનો ઉદ્ધાર કરી શકે એમ નથી. આથીજ સમસ્ત મનુષ્ય જાતિને મારા ગુરુદેવનો સંદેશો છે કે “તમે આત્મદાન બનો અને પોતાની પ્રતીતિ અર્થે સત્યનો સાક્ષાત્કાર કરો.” તેમની ઇચ્છા છે કે સર્વ તમારી માનવજાતિને અર્થે તમે સર્વસ્વનો ત્યાગ કરો, તેમની ઇચ્છા છે કે તમારા માન-બંધુઓને અર્થે પ્રેમના સંબંધમાં તમે વાતો કરવાનું

જો, અને તમારા શબ્દો યથાર્થ કરી બતાવવાને માટે કર્તવ્ય પરાયણ બનો. ત્યાગનો અને સાક્ષાત્કારનો સમય આવી પહોંચ્યો છે, અને હવેજ જગતના સર્વ ધર્મોની અંદર તમને અવિરોધીપણાની-મેળની પ્રતીતિ થતી જણાશે. તમને સમજશે કે કોઈ પણ પ્રકારનો ઝગડો કે કલહ કરવાની હવે જરૂર રહી નથી; અને તેથીજ તમે સર્વ મનુષ્ય જાતિને અર્થે સહાય કરવાને સારૂ અંતઃકરણ પુર્વક તત્પર થઈ જશો. સર્વ ધર્મોની અંદર તત્વતઃ એકતા રહેલી છે એવું જાતે પ્રતીત કરી તે જગતજનોને પ્રકટ કરવાનું મારા ગુરૂદેવનું હૃદયર નિયુક્ત કાર્ય હતું. જગતના અન્ય ધર્મગુરૂઓએ વિશિષ્ટ ધર્મોનો ઉપદેશ આપ્યો છે અને એ ધર્મો સાથે તેમના નામો જોડાયેલાં છે. પરંતુ ઓગણીંસમી સદીનાં આજ મહાનગુરૂએ ધર્મ સંબંધી પોતાની કોઈ પણ વિશિષ્ટતા બતાવી નથી અને સર્વ ધર્મોપ્રતિ પોતાનો સમભાવ પ્રકટાવ્યો છે. કારણકે તેમણે જાતે સાક્ષાત્કાર કરી જોયું હતું કે વિશ્વના સમસ્ત ધર્મો એક અનાદિ અનંત-સનાતન ધર્મના અંગ પ્રત્યંગ રૂપ છે.

શ્રીરામકૃષ્ણ પરમહંસ અને સ્વામી વિવેકાનંદજીના ભક્તોને
અમૂલ્ય પ્રસાદી.

ઉત્તમ ધાર્મિક માસિક પત્ર ! નમૂનો મફત મળે છે
મંગાવી વાંચી જુવો !
તુર્ત મારફત થાઓ !

ભારતજીવન.

(ત્રીજું વર્ષ અસાડથી શરૂ થયું છે.)

આધ્યાત્મિક જ્ઞાનના જિજ્ઞાસુઓ માટે શ્રીરામકૃષ્ણ
મઠના ત્યાગી વૈરાગી, સાધુ સંન્યાસીઓ દ્વારા પ્રકટ થતાં
બંગાલી અંગ્રેજી માસિક પત્રોમાં પ્રકટ થએલા લેખોના
અનુવાદ, એમાં જીવ, પરમાત્મા, પુનર્જન્મ, યોગરહસ્ય,
પ્રાણાયામ, ધ્યાન, ધારણા ઉપાસના વગેરે અધ્યાત્મજ્ઞાનના
વિષયો, વાનાંઓ, કવિતાઓ સંતપુરુષોનાં જીવનચરિત્રો,
સતીયોના ઇતિહાસ, સિદ્ધમહાપુરુષોનાં બોધવચનો વગેરે
ધર્મકથાઓ સરલ ભાષામાં પ્રકટ થાય છે.

નોટ—પરમહંસદેવના પ્રિય માનસ-પુત્ર સ્વામી બ્રહ્મા-
નંદજીની મ્હોટી છબી તથા યોગી કેમ થવું? એ નામનું
પુસ્તક ભેટ મળશે. વાર્ષિક મૂલ્ય રૂ. ૩-૨-૦ વી. પી.
ખર્ચ ૦-૪-૦ વપુ. આફ્રિકા માટે ૧૦ સીલીંગ.

પત્રવ્યવહાર:-હાહિાલાહ રામચંદ્ર મહેતા.

સમ્પાદક-ભારતજીવન-અમદાવાદ.

“અહાથી તે ઠીક પર્વત સર્વ જીવમાત્રના તેજ પ્રેમમય ‘હૃદય’ બાપી રત્ના છે! હે મિત્ર! તારા મન પ્રાણ અને શરીર તે સર્વની મવામા અર્પણ કર. તારા સન્મુખ અનેક રૂપે તે (હૃદય) હોવા છતાં તું તેન બીજે ક્યા શોધે છે! જે મનુષ્ય જીવ માત્ર ઉપર પ્રેમ કરે છે તેજ હૃદયની મેવા કરે છે.”

“કંઈક વર્ષ પર્વત મેં મહારા ગુરુ સમિપ નિવાસ કર્યો છે, પરંતુ તેમની અર્જુન્યે મેહ પણ સમ્પન્નતાની નિન્દાસૂચક વાક્યોત્ત્યાર કર્યો નથી. સર્વ સમ્પ્રદાય પ્રત્ય તેમની સમાન સહાનુજીતિ હતી. તેમણે તે સર્વ સમાનતા દીઠી હતી.”

સ્વામી ચિંચેલા

